
Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

24e jaargang nr. 6
juli-augustus 1983

Inhoud

De weg van onderwijsmensen naar het archief, D.J. Roorda	1
In Memoriam Daan Roorda H. Ulrich	7
Notulen Algemene Ledenvergadering van de VGN 23 april 1983	9
Bij de uitreiking van de Huib de Ruyterprijs, J. Wijne	12
Moderne revoluties: theorie en beeldvorming, M. Kuitenbrouwer	14
Het gebruik van kwantitatief materiaal in de klas; de Middeleeuwse samenleving van Europa in cijfers, B. Molenkamp	20
De twee gezichten van Olivier Twist E.M. Janssen Perio	22
Het nascholingsaanbod voor Geschiedenis en Staatsinrichting 1983-1984 Coördinatiecommissie Nascholing	26
VGN nieuws	28
Kroniek	29
Recensies	30
Adressenlijst van sectiebesturen en commissies	33

Redactie

Drs. C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408-83576.
Drs. F.R. Kat, *secretaris*,
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448-1686.
Drs. J. Harderwijk, Oud-Zuilen.
Dr. A.J.L. van Hooft, Malden.
Dr. E.M. Janssen Perio, Rotterdam.
Drs. E. Jonker, Utrecht.
Mevr. Drs. J. Rijken, Amsterdam.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke goedkeuring van de redactie. Bij inzending van kopij gaat de redactie ervan uit dat deze niet tevens elders ter publicatie wordt aangeboden. Kopij gaarne in tweevoud, op eenzijdig betypte vellen. Voorgedrukt kopijpapier wordt op aanvraag toegezonden.

Adressen VGN

Algemeen Bestuur
Dr. N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749.
Drs. W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837.
W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.
Drs. C.G. van der Kooij, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Schuitendiep 39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.
T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.
R. van der Geest, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden. Tel. 071-125325.
Drs. C.A.M.J. Bogaerts, *redactie Kleio*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein (Utr.). Tel. 03408-83576.
Mevr. D. H. Verhagen, *Didactiekcommissie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.
K.G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-1661.

Correspondenten

Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs
Drs. C.G. van der Kooij, Schuitendiep 39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.
Sectie (2) Mavo/Lbo
S. Erich, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607
Sectie (3) Havo/Vwo
Mevr. drs. E. Karreman, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht, tel. 030-514052
Sectie (4) Tertiair Onderwijs
Drs. J. Baalbergen, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207
Didactiekcommissie
H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
Onderwijsadviescommissie
Drs. H. Nolles, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
Commissie Volwassenenonderwijs
F. Thijssen, Potgieterstraat 32 bis, 3532 VS, Utrecht, tel. 030-948310

Coördinatiecommissie Nascholing
Mevr. drs. C.E.M. Veldhuis-Meester, De Merodelaan 14, 9721 XB Groningen. Tel. 050-256143.

Ledenadministratie en abonnementen

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos.

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen aan: **Administratie VGN, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren. Betaling na ontvangst acceptgirokaart.

Niet-leden kunnen zich na goedkeuring van het bestuur abonneren op Kleio à f 65,— per jaar. Voor aanvraag richt men zich tot de penningmeester van het bestuur, Mevr. H. Mulkens-Harmijer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement, die geen docent geschiedenis en staatsinrichting zijn.

Contributies

Voor 1983 bedragen de contributies:

Gewone leden

- a. docenten PA's, Havo, Vwo en tertiair onderwijs f 90,—
- b. docenten Mavo, Lbo, basisonderwijs f 70,—
- c. buitengewone leden f 65,—
- d. studentleden f 65,—

Leden, die minder dan 16 uur per week lesgeven, kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school, aantal te geven uren en de categorie waartoe men behoort.

Vermindering van contributie moet elk jaar opnieuw worden aangevraagd voor 1 december van het nieuwe kalenderjaar.

Losse nummers

Kleio f 7,50 tenzij anders vermeld. Leerlingenmateriaal Kleio-Didactica: f 5,00, 5 tot 10 ex. f 3,50 per ex., meer dan 10 f 3,— per ex., meer dan 20 f 2,50 per ex. Gelieve het bedrag onder vermelding van het gewenste nummer(s) te storten op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag.

De weg van onderwijsmensen naar het archief

D.J. Roorda

Voor al diegenen die de laatste jaarvergadering bezochten moet een week daarna het bericht van het plotselinge overlijden van de hoofdspreker van die dag, prof. Roorda, een schok geweest zijn. De vereniging verliest een erelid, historisch Nederland een actief geleerde en velen een goede vriend en enthousiaste medestander.

De tekst van zijn redevoering drukken wij in dit nummer grotendeels af. Zij is het levend bewijs voor Roorda's engagement met de geschiedenis in wetenschap én onderwijs.

Velen zullen hem missen.

Redactie Kleio

Zo wil ik, na wat aarzeling betitelen wat ik U vanochtend zeggen zal. Mijn speech is U anders aangekondigd, op twee verschillende manieren zelfs. En daaraan vooraf gingen voor mij nog weer twee anders gekleurde seinlichten, als eerste een gesprek met de voorzitter, gevoerd op een steenworp afstand van hier, op grond waarvan ik mij aanvankelijk zelfs gerechtigd achtte over 'mijn weg naar het archief' te spreken. Dat was dan een variant niet alleen op 'Mijn weg tot de historie' maar ook op een reeks lezingen op een NJBG-congres, waar wellicht nog enkelen van de hier aanwezigen, net als ik, goede herinneringen aan bewaren.

Het heeft mij niet in verwarring gebracht, integendeel, dat ik op vier verschillende wijzen ben ingeseind. Ik voelde me er vrij door om – binnen zekere grenzen – mijn eigen koers uit te zetten. Zelfs van 'mijn weg naar het archief', dat zult U wel merken, is in mijn verhaal iets overeind gebleven, maar niet al te veel. Mijn gehoor dient in ieder geval ook te vernemen waar een geschiedenisleraar terecht komt als hij die weg inslaat, en wat het waardevolle is van de reis die dan wordt gemaakt.

Waardevol is de reis, voor de vakman, altijd, en hij kan dat ook voor de onderwijzman zijn. En dan komen vragen aan de orde, zoals: Hoe staat het met de bewegwijzering? Moet men een hoge drempel over? Wat voor bizarre dingen kunnen onderweg of na aankomst gebeuren?

Richard Cobb, *Itineraries of a researcher*

Toen ik nog van plan was U op vrij wat privé-anecdotes te vergasten herinnerde ik mij ineens een artikeltje van Richard Cobb. Deze professor of modern history at the university of Oxford heeft, als onderzoeker van de Franse geschiedenis op de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw, in Franse archieven gewerkt sinds 1938. Hij schreef in de eerbiedwaardige *Times Literary Supplement* van 12 september 1980 een stukje, *Itineraries of a researcher* geheten. Tegen de sterke en schilderachtige verhalen die Cobb daar vertelt verbleken de anecdotes waarop ik U zou kunnen vergasten. Ook daarom zal ik over de weg die ik zelf gegaan ben bijzonder kort zijn.

Zo vertelt Cobb met smaak hoe in Rouen de departementsarchivalia een tijdlang werden opgeslagen in de kapel van een

tehuis voor ongehuwde moeders vier kilometer ten Noorden van de stad. Blevden de bewoners van dat tehuis daardoor verstoken van de troost van de godsdienst, ook de archiefbezoekers werden gedupeerd. Zij moesten in een studiezaal in het centrum van Rouen maar afwachten of de archivistes er in zouden slagen een departementsauto los te peuten voor het vervoer van de door hen aangevraagde stukken. En als dat lukte moesten ze die stukken ook nog vrijwaren tegen de aanvallen van een in die studiezaal huizende kat, die naar maarschalk Boufflers was vernoemd. Die had het in het bijzonder voorzien op archivalia uit kloosterarchieven.

Cobb vertelt ook een verhaal over een vrouwelijke sous-archiviste van sterk royalistische overtuiging die jarenlang, tot haar verwijdering uit de dienst, de aanhef République Française heeft weggeknipt van alle stukken waarop ze die aantrof. Daarbij werden ook de schrifturen aan de keerzijde van die bladen stelselmatig meevernietigd. En dan is er nog de story hoe Cobb tot drie keer toe in een archiefgebouw werd ingesloten, waaronder eenmaal, op een zaterdagmiddag, samen met George Rudé. Het tweetal geleerden her kreeg toen zijn vrijheid pas weer na een afdaling naar de straat langs een oude regenpijp.

Nu komen Cobbs sterke verhalen wel vooral uit de eerste helft van de door hem beschreven periode. Hij beschrijft ook, met ergernis, hoe na 1938 de toegankelijkheid van de archivalia is afgenomen naarmate hun bewaring beter werd geregeld. De soms excentrieke maar altijd vriendelijke oudere generatie archiefpersoneel ging plaatsmaken voor een nieuwe, van bikkelharde technocraten en bureaucraten. Die werden aan de archiefdienst afgeleverd door de beroemde Ecole des Chartes. Zodra het over het Franse HBO gaat is het overigens wellicht beter te spreken van de beruchte Ecole des Chartes. Vroeger was er, aldus Cobb, nog wel eens sprake van dat een gerespecteerde klant zelfbedieningsprivileges kreeg tot in de depots toe. Dat kon – in strijd met alle voorschriften, natuurlijk – zelfs zo ver gaan dat men hem toestond stukken mee naar huis of hotel te nemen. Dat spaarde dan reiskosten uit of stelde iemand in staat in het weekend door te werken. Het is Cobb eenmaal overkomen dat een zwaarbeladen pak archiefstukken openbarstte in de Parijse metro. Natuurlijk, het was logisch

dat er een eind kwam aan wantoestanden, waardoor massa's archiefstukken ooit terecht kwamen bij autogrammenjagers, boekverkopers en opkopers van oud papier. De hemelstergendste toestanden aldus Cobb, en ik geloof hem graag, bloeiden op tijdens het regiem van Vichy en in de jaren direct na de oorlog. Vichy-autoriteiten zouden, en ook dat is zo verwonderlijk niet, bovendien extra zorgeloos zijn omgesprongen met de papieren waar het Cobb juist om te doen was, die uit de tijd van de Franse Revolutie.

Maar met de moderne archiefgebouwen deed ook de moderne bureaucratie haar intrede. Ieder moet nu, aldus nog steeds die geleerde uit Oxford, zijn hele doopceel in veelvoud op gekleurde formulieren invullen voor hij het recht krijgt in de studiezaal eindeloos te wachten tot onbeschofte archief-employé's vooral stukken die hij niet heeft aangevraagd voor hem op tafel kwakken. Het hogere personeel is voortreffelijk getraind in catalogiseren, inventariseren en exposeren, maar het doet dat werk verscholen in verre uithoeken van de archiefgebouwen. Van de bezoekers houden ze zich verre. Die mogen per dag steeds minder nummers aanvragen, en op vrijdag al helemaal niets meer. De gebouwen zijn op zaterdagmiddag gesloten, en de ochtend van die dag zal weldra volgen, en wie weet de rest van de week ook nog wel. *Fermeture* is het grote wachtwoord geworden. Men treft het woord met grote letters maar al te vaak op onverwachte momenten op de archiefgebouwen aan.

Het motto van de dienst lijkt 'dégouter le chercheur', te zijn. Daartegen staan ook de Fransen zelf, met hun klachten, protesten en ingezonden stukken, machteloos. In het palais Soubise, het hoofdkwartier van de Archives Nationales is dit bureaucratiseringsproces volgens Cobb het verst voortgeschreden, verder dan in de buiten-depots en in de departementale archieven. De maréchal de Soubise, wiens portret in de studiezaal hangt, ziet verontrust toe hoe in zijn vertrekken opruiming wordt gehouden onder de laatste overgebleven resten van de hooftse vormen van de oude Ancien-Régime-cultuur.

De Nederlandse situatie

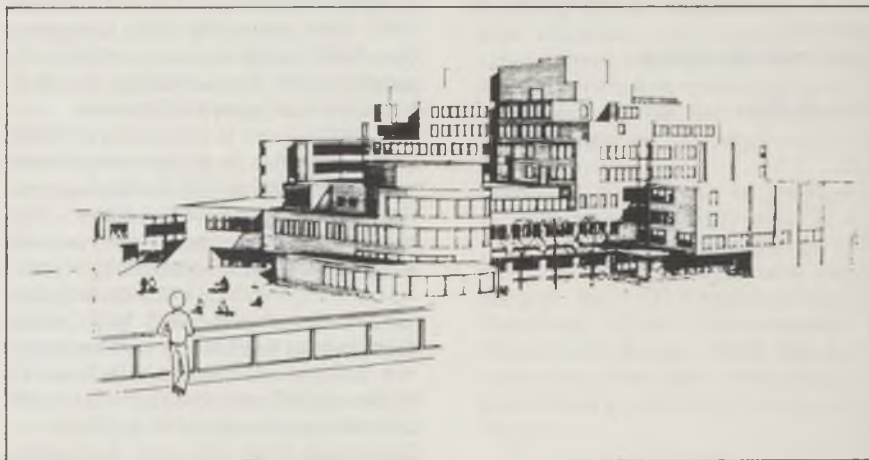
Het zou natuurlijk mogelijk zijn ook wat Nederland betreft sterke verhalen te vertellen over bizarre en voorwereldlijke toestanden die zo'n dertig jaar geleden in ons archiefwezen nog wel bestonden. Maar ik zei U al, tegen Cobb kan ik toch niet op. Ook hier is de modernisering trouwens voortgeschreden met hier en daar het bijbehorende nevenverschijnsel, dat van een Weberiaans aandoende bureaucratise-

ring. Ook hier ontbreken als ik mij niet vergis de symptomen niet van een achteruitgang in omvang en kwaliteit van de dienstverlening aan het bezoekerspubliek. Maar het proces gaat zeker niet zo grillig en onstuitbaar voort als in Frankrijk, en de bezoeker behoeft zich niet hardhandig gemaszregelt te voelen. Hij mag bedenken dat een dienst die tot eerste taak heeft unieke documenten te bewaren niet meer alle vroeger gebruikelijke service kan blijven verlenen wanneer een explosief toenevende vraag om overhandiging van documenten gevaren mee begint te brengen voor hun conservering.

Cobb zwaait Angelsaksische onderzoekers lof toe omdat enkelen van hen

het hart van ons archiefwezen anders is gesteld dan in het Palais Soubise. Bedenkt U bovendien wel dat onze komst hier het doel heeft na te gaan of het contact tussen onderwijs en archief verstevigd kan worden. Dat kan gevolgen hebben die, ook als het verstandig wordt aangepakt en gekanaliseerd, wat ik van harte wil hopen, zich niet zonder een zekere taakverzwaring voor het archiefpersoneel in den lande zullen kunnen voltrekken.

Het is nog steeds niet zo gesteld dat het grote publiek in Nederland zijn weg naar en in de archieven gemakkelijk vindt. En er zijn, dat weet ik, ook nog steeds *geschiedenisleraren* voor wie dat geldt. Daar hoe-

Het in 1979 in gebruik genomen gebouw van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (architect Sj. Schamhart), waarin ook gevestigd zijn de Stichting Centraal Bureau voor Genealogie, de Stichting

Iconographisch Bureau, het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, de rijks archief-school en het Centraal Register van Particuliere Archieven.

koppig doorgaan met hun onderzoek in de Franse archieven. Ik wil niet suggereren dat die Angelsaksische historici die in Frankrijk in de loop van de tijd werden afgeschrikt intussen hun activiteiten naar Nederland hebben verlegd. Ik wijs er wel op dat een stroom van dikke en degelijke Angelsaksische – Britse en Amerikaanse – werken over de Nederlandse geschiedenis wel illustreert dat zij graag in onze archieven werken. Te denken valt bijvoorbeeld aan werk van Israël, Rowen en Schama, over de Opstand, Jan de Witt en de patriotten. Geen van hen schreef bij mijn weten ooit een stukje over ons archiefwezen als dat van Cobb, en ik ken wel enkele Angelsaksische historici die zeker met een heftig ingezonden tegenstuk zouden reageren als een artikeltje à la Cobb over onze archieven zou verschijnen.

Ook onze aanwezigheid hier, tot diep in de zaterdagmiddag, illustreert wel dat het in

ven ze zich niet voor te schamen. Immers, ook mijn eigen weg naar de archieven heb ik niet vlot gevonden. Over het toen afgelegde traject dient hier nog wel iets gezegd te worden. Een opmerkelijk feit is het zeker dat men in mijn studententijd bij een universitaire geschiedenisstudie door de docenten niet wegwijds gemaakt werd in dezen. Mijn ervaring op dit punt is volstrekt negatief. Wij dienden alleen als onderdeel van een literatuurtentamen te bewijzen dat wij oud schrift konden lezen. Maar oefeningen op college of in een archief waren er niet bij, laat staan dat wij ooit echte archivalia te zien kregen. Ik beken graag als een autodidact naar dat tentamen gegaan te zijn. Ik heb aan de exercities in mijn boekenkast Brouwers *Atlas van de Nederlandse paleografie* overgehouden, maar een archief heb ik in mijn studententijd niet gezien. En archiefinventarissen waaruit men tenminste een indruk kan krijgen welke stukken zich in

de verschillende archieven bevinden kreeg ik evenmin onder het oog. En als ik nu, na jaren, nog eens blader in de werken van mijn zeer – en hooggeleerde docenten, dan valt het mij op dat daar uit het notenapparaat ook helemaal niet blijkt dat zij – enkele uitzonderingen daargelaten – ijverige archiefbezoekers, zijn geweest.

Het zal U dus ook niet verbazen dat de bronnenstudie voor mijn dissertatie in eerste aanleg slechts bestond uit de lectuur van pamfletten, die ik, vooral 's avonds, las in de leeszaal van de Koninklijke Bibliotheek. Pas toen bleek dat de inhoud en de context van die kreterige en demagogische eendagsvliegen op allerlei punten om nadere opheldering vroeg, trok ik de stoute schoenen aan en richtte ik mijn schreden naar het archief. Het was toen al duidelijk geworden dat ik de meeste van de stadsarchieven diende te bezoeken waar de papieren van de achttien Hollandse en zes Zeeuwse stemmende steden van de oude Republiek te vinden waren. De vraag waar te beginnen was snel beantwoord. In Enkhuizen was toen Siegfried Zilverberg, die ik kende uit mijn studententijd, niet alleen leraar maar ook in parat-time dienst, de stadsarchivaris. Hij hielp me over de drempel en steunde mij ook bij mijn geklungel om goede transcripties te maken van wat zijn archief me te bieden had.

Ik bespaar U een beschrijving in extenso van het bezoek aan zo'n twintigtal archieven. Er deden zich heus wel avontuurlijke en verrassende situaties voor, maar, zoals gezegd, tegen Cobb kan ik met mijn verhalen niet op. Een vrije dag in het rooster en de vacaties stelden mij in staat al die stadsarchieven persoonlijk te bezoeken. Stukken in depot laten geven in het archief van mijn woonplaats was toen nog mogelijk. Het is één van die vormen van dienstverlening waar men sindsdien minder scheutig mee geworden is. Maar ik deed het alleen als er ergens erg veel te halen viel. Ik vermeed het expres, omdat ik mijn gesprekken met het archiefpersoneel ter plaatse belangrijk achtte en omdat ik er op uit was de lokale sfeer te proeven.

En er viel het nodige van het personeel te leren en van hun archief te proeven, dat verzeker ik U. Aan het eind van de rit 'deed' ik Zeeland, in een paasvacantie,

Gedeelte van de studiezaal van het Algemeen Rijksarchief, die plaats biedt aan 194 bezoekers. Door middel van een lampje op de tafels wordt de onderzoeker

gewaarschuwd dat de door hem uit het depot aangevraagde stukken gearriveerd zijn bij de balie achterin de studiezaal.

met een scooter, vanuit een kampeerterreintje in de buurt van Bergen op Zoom. Ik kan me nog herinneren dat ik één van die dagen begon met het breken van het ijslaagje boven op mijn waterzak, en be kroonde met de studie van de vroegschapsnotulen van de stad Veere. Dat gebeurde in de raadzaal, met geen ander toezien oog dan dat van de Koning-Stadhouder, wiens statieportret achter de zetel van de burgemeester hing. Wat ik daar allemaal vond is me lang blijven intrigeren. Toen reeds, en ook later, toen ik in het Algemeen Rijksarchief allerlei procesdossiers vond over de rechtszaken van de Veerse pensionaris Hendrik Scrooskerke nam ik me voor over die querulant nog ooit eens een schelmenroman te schrijven. Het is er nooit van gekomen, natuurlijk.

De invloed van archiefonderzoek op geschiedenisonderwijs

Wat ik U tot dusverre beschreven heb is weliswaar de weg die een onderwijsman

naar het archief bracht. Maar het feit dat ik die had afgelegd had voorlopig nog hoegeenaamd geen directe gevolgen voor het onderwijs dat ik gaf. Dat dat onderwijs er indirect veel baat bij had sprak voor mij vanzelf. Ik had de oude Republiek van binnenuit leren kennen en ik had haar heersende elite betrappt op allerlei bedenkelijk gedrag in spannende dagen. 's Mensen gedrag in spannende dagen is mij trouwens sindsdien blijven fascineren: het is vaak onthutsend genoeg. Ik had bovendien geanalyseerd hoe vreemde evenementen van een bepaald soort kunnen plaatsvinden, en die ervaring bleek niet zonder belang ook buiten de Republiek, en ook vóór en na de zeventiende eeuw. Maar ik had ook, als didacticus in de dop, een heel bepaald schrikbeeld voor ogen. In mijn jongensjaren had iemand me eens een sterk verhaal verteld over een scheikundeleraar. Die was, nadat hij eenmaal gepromoveerd was op ik meen aminozuren, nadien al zijn klassen dag in dag uit, jaar in jaar uit, met die zuurtjes blijven vervelen. Zo'n man wilde ik niet worden.

*Matthijs Beer, wederom laten brengen,
ende hem affgevraagd, zoo zij tot haar
voornemen gekomen hadden het eerstkomende
jacht om haar*

*Matthijs Beer, wederom laten brengen,
ende hem affgevraagd, zoo zij tot haar
voornemen gekomen hadden het eerstkomende
jacht om haar*

E C H O.

- S** Eg, Egho ! hoe de Thuyn des Leeuws soo wordt ontvlochten,
 Der Pijlen-band vernielt, de Vryheyt aengevochten :
 Is 't Vrankrijks stalen arm ; of is 't ook door verraed ? *Echo. Verraed.*
- Ha, jammer ! dat ons Land door schelmen dus vergaet !
 Wie zijn d'autheurs hier van, 't gemeen, of zijn 't de grooten ? *Echo. Grooten.*
- Wie port haer eygen Staet dus met de voet te stooten ;
 En maakt dat Vrankrijk mikt sijn lang-beoogde wit ? *Echo. De Wit.*
- Men behoort de schellemen te kappen lit van lit.
 Met wien lockt hy het Land foodanig uyt te putten ? *Echo. Putten.*
- Kan eer en vrede dan 't quaet opset nu niet sluten ?
 Wat doet dat trouw en eer by haer dan niet meer geld ? *Echo. Meer geld.*
- Dat duyvellé metael, is 't dat 't Land ontfeld ?
 Een Judas voert die dat alleen uyt, ofte meer ? *Echo. Meer.*
- Is Keynst, dat Amstels hooft, mee schurft van dat zeer ?
 Wien had oyt aen een Graef sulc schelmstuk, van Outshooren *Echo. Outshooren.*
- Gehoort of oyt gesien ? Haelt et var en laet haer inooren
 Als Velslen wi'dr gedaen : Soo yemand maer begint ; *Echo. Begint.*
- Ja Echo, Vaders Staat, en 't Land van mijn bemint,
 In 't Ichutten van haer val ; soud ik daer zijn de laetste ? *Echo. De laetste.*
- Neen, soo niet ; schoon ik my in 't aensien niet verhaefte.
 Wat meynd gy dat my houd, kleynmoedigheyt of vrees ? *Echo. Vrees.*
- Swijg, Slaepster, swijg dat vry, meynt gy dat ik bedees
 Voor Vrankrijks wapentuig, voor Koning, voor 't gevolg ? *Echo. Voor 't gevolg.*
- Sou dan in Land en Stad, van menschen overtollig,
 Niet een gevonden zijn die 't doeken sou verveelen ? *Echo. Veele.*
- Wat raed dan tot uytroey, van al die onheyls steelen,
 Die d'afgrond baerende uybrackte met eendracht. *Echo. Eendracht.*
- Wie in verwarring sal de Eendracht geven macht,
 Nu yder draegt een kroon van wantrou-Opperhoofd ? *Echo. trou-Opperhoofd.*
- d'Mensch-deeling van dat Hooft van Steden 't Land berooft.
 Wie kiest men dan ? dees die, en d'ander die, wil hem ? *Echo. Wilhem.*
- Krijgt trouw verlooren eer, en d'eendracht weder klem,
 Door Wilhem Frederik, die 't volk toejuygt met hoopen ? *Echo. Met hoopen.*
- Soo wensch ik dat hy leef ; sijn vyanden mach sloopen :
 Dat vrede by hem blijf ; onrust en quael door tijt, *echo. door tijt.*
- Van hem verbrooken werd ; 't quaet opset door de nijt
 Gebrouwen, zy verandert : Set wel de voorste na,
 Ook wel de laetste voor. Roept my mee dat ik ga. *Echo. ik ga.*

Voor de getrouwe Lief-hebbers des Vaderlands.

Ik bedankte voor de eer de rampjaar-monomaan van Nederland te worden. Het mocht een enkele maal voorkomen dat ik op de laatste dag voor de vacantie een klas vergastte op gepeperde citaten uit zeventiende-eeuwse pamfletten, dat wel. Maar daar bleef het dan ook bij.

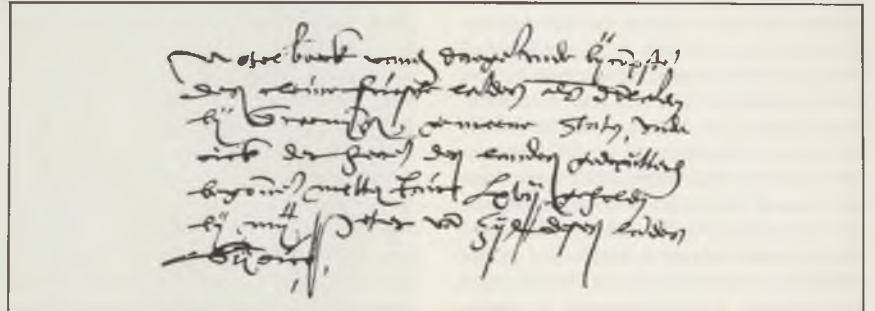
Toch was ik over die situatie op de een of andere manier niet geheel tevreden. Ik ben er altijd van overtuigd geweest dat het geheim van goed lesgeven vooral hierin schuilt dat leerlingen er een heldere indruk van krijgen hoe de docent als vakman met zijn vak bezig is. Hoe hij zijn vragen stelt dus, en waar hij het materiaal vandaan haalt om ze te beantwoorden. Het gaat er in sterke mate om dat ze ervaren hoe een persoonlijkheid functioneert in ambachtelijk opzicht. Dat mag een wat ouderwets filosofietje lijken, het belemmert mij allerminst ook een overtuigd voorstander te zijn van wat wel zelfwerkzaamheid van de leerlingen heet. Daarbij dient de docent immers óók, in sterke mate zelfs, ambachtelijk te functioneren. Op grond van dit filosofietje meen ik ook dat docenten nog steeds veel te vaak slechts functioneren als verlengstukken van slechte leermiddelen. Daarmee bedoel ik voor ons vak leermiddelen die te veel 'de' geschiedenis in pasklare vorm presenteren. Ze laten niet alleen te weinig het riskant hachelijke van het gebeuren zien, ze laten bovendien veel te weinig doorschemeren dat wij daar alleen iets van weten door de moeizame reconstructieopgaven van de historici.

Deze overtuiging was als het ware het fundament onder mijn onvrede over mijn eigen lesgeven. Het kon dus niet anders of ik moest wel positief reageren toen ik in 1965 door de Leidse afdeling van de NJBG werd benaderd met een verzoek om medewerking aan een oud-schriftcursus. Het gymnasium en het gemeentearchief werkten mee en zo werd er, aan de Fruinlaan in Leiden, door de heer Leverland zo'n cursus gegeven, voor gymnasiasten en leerlingen van het Agneslyceum. Technisch was het mogelijk geworden omdat het massaal vervaardigen van fotocopieën van redelijke kwaliteit geen al te hoge kosten met zich mee bracht. Hoewel het strikt genomen om een buitenschoolse activiteit ging drukte Kleio mijn verslag van dat experiment (in het derde nummer van achtste jaargang) graag af. Ik neem dus maar aan dat mijn toenmalige mederedacteuren er voor het geschiedenisonderwijs wel iets in zagen.

Toch voldeed het experiment nog allerminst aan de didactische eisen die men aan een goede coöperatie tussen onderwijs en archief zou kunnen stellen. Om te beginnen kregen de cursisten het archief

nog helemaal niet te zien. Bovendien ging het om pure instructie ter verwerving van één bepaalde, beperkte vaardigheid. De stukken die wij gingen proberen te ontcijferen, alle uit de zestiende en zeventiende eeuw, waren geselecteerd op grond van drie criteria: hun omvang, hun bruikbaarheid als materiaal voor de leesoefening en hun belang voor welk aspect dan ook van de lokale geschiedenis. Men las een von-

waarmee ik ga afrekenen. Ik denk dan allereerst aan die journalistiek die altijd over stoffige archieven schrijft. Mijn ervaring is dat men in archieven meer zand – het oude middel om natte inkt af te vloeien – tegenkomt dan stof. De journalist bedoelt trouwens, en hij schrijft het soms ook wel, dat archieven een plaats zouden zijn waar men slechts wereldvreemde buitenmaatschappelijke hobbyisten aantreft. De

1567 protocol.

Notelboek van den daegen unde bijcompsten des cleine Friesche landes alias dOmlanden bij Groenynge gemeene Sta-

ten unde oick der heeren des landes gederputterden, begonnen metten jaire LXVII, gehalten bij mij Peter van Zijl, deses landes syndico.

nis, een testament, de resolutie ter vaststelling van een bededag, een stuk over de bouw van het stadhuis, nieuwsbrieven van elders, ja wat al niet. Tussen de bedrijven door moest uitleg gegeven worden dan over dit, dan over dat verschijnsel uit het verleden. Allemaal zaken die sinds die vervlogen eeuwen onbekend geworden waren.

Natuurlijk, het alleen maar leren lezen van zo'n kakelbonte collectie stukken, het heeft in sommige opzichten iets beperkts, iets eenzijdigs, maar het dient van de cursisten te worden gezegd dat ze met grote toewijding probeerden de problemen onder de knie te krijgen...

Wat is er eigenlijk mogelijk?

Maar als men verder wil gaan, dan zal men eerst moeten weten waarheen, voor onderwijsmensen in het bijzonder, de weg leiden kan. Uit het antwoord op de vraag wat het archief voor een instelling is valt af te leiden waarvoor het dienen kan en waarvoor niet. Het is, ook na al mijn aanloopjes, niet overbodig daar nu op in te gaan. Er zijn namelijk over het archief een aantal stereotypen en misvattingen in omloop die bewijzen hoe nuttig het is die vraag op te werpen. Het zijn zelfs leerzame misvattingen, waaruit af te leiden valt dat het archief wordt onderschat en overschat.

Van onderschatting, en wel in zeer brede kring, is sprake bij het eerste stereotiep

plaats waar een belangrijke bron te vinden is die kennisinstandhouding, kennisvergaring en kennisoverdracht, over de maatschappij notabene, voeden moet, wordt dus voor onmaatschappelijk uitgekreten! Deze contradictie heeft alleen maar kunnen ontstaan in een maatschappij die kennisvijandig is geworden. Ik vind dat die maatschappij in haar – begrijpelijke – afkeer van het negentiende-eeuwse kennisideaal veel te ver is gegaan. Het kind is met het badwater weggegooid, en als wij het daarover eens zouden zijn is er alle reden voor, het onderwijs en het archiefwezen aan te bevelen de handen ineen te slaan.

De tweede misvatting is er één die de archieven overschat. Wij treffen die aan bij een niet onbelangrijk deel van onze hedendaagse jongere studenten. Hun docenten, zich afzettend tegen de praktijk van hun voorgangers, hebben hen zo nadrukkelijk ingeprent dat archiefonderzoek de rijke room van het wetenschappelijk onderzoek kan zijn, dat ze maar al te vaak menen dat het er ook het begin van dient te wezen. Hier stuiten we op een onjuiste, een te hoog opgeschroefde verwachting, die trouwens niet alleen bij jongere studenten maar ook bij oudere scholieren al wel voorkomt.

Wat dient men allereerst te beseffen? Dat is dit: dat het archief weliswaar een belangrijke bron voor onze kennis is, maar niet de enige. Mijn collega Cobb heeft in zijn artikel en passant ook nog grapjes

gemaakt over de 'lecteurs' in de Bibliothèque Nationale en de 'chercheurs' in de Archives Nationales. Daarmee geeft hij al aan dat men gedrukte zaken zo maar kan lezen, maar dat geschreven zaken, in een archief, eerst opgezocht dienen te worden.

En het belangrijkste van het bezoek aan een archief is nog altijd dat men eerst moet weten wat men er ongeveer wil gaan zoeken. Welke problemen wil men te lijf? Welke bronnen zouden er van kunnen bestaan? Is er al iets over geschreven? Welk archief zou er iets meer over in huis kunnen hebben? Wie zich niet eerst ingelezen heeft, met behulp wellicht van de bibliotheek of tenminste de archiefinventaris, wie zich niet langs welke wegen dan ook vooraf heeft laten informeren, die gaat zich als archiefbezoeker onvermijdelijk gedragen als de bekende kat in het bekende vreemde pakhuis. Welnu, het Nederlandse archiefpersoneel is tegenover bezoekers doorgaans heus heel vriendelijk, maar zulke katten ziet het eigenlijk liever gaan dan komen.

Na deze twee afrekeningen vooraf kan ik er vrij kort over zijn wat de archieven ons wel en niet te bieden hebben. De overheidsarchieven waarover ik spreek bewaren om te beginnen de afgedane stukken, de echte authentieke oude bescheiden van de overheid zelf. De geur en de sfeer van het verleden zit er nog aan. Voor de bewaring van deze archivalia dienen dus ten eerste de rijksarchieven, dat zijn dit archief, het ARA en de rijksarchieven in tien van de elf provincies. Ten tweede de gemeente-archieven en ten derde de streekarchieven. Daar kan men heel ruw gezegd, respectievelijk landszaken en provinciale zaken, lokale kwesties en lokale en regionale zaken natrekken. Natuurlijk wordt zo'n indeling op alle manieren doorkruist en aangevuld. In overheidsarchieven kunnen andere collecties gedeponeerd zijn zoals familiearchieven en bedrijfsarchieven. En in vele archieven bevinden zich grote collecties oude kaarten, prenten en foto's, terwijl er ook zeer vaak een gebruiksbibliotheek is, voor personeel en bezoekers...

Het archief is dus, – en dat wordt dan zowel samenvatting als uitwerking –, twee dingen. Ten eerste een pakhuis waar veel te halen valt ter afronding en verfijning van onze kennis, verder ook een plaats waar men het verleden reconstrueert. Dat mag vooral een plaats voor docenten zijn, maar ook leerlingen zijn gediend met de notie, het besef, de ervaring dat onze kennis van het verleden niet meer dan het blijvend omstreden product van zulke reconstructies is.

Daar voeg ik dan nog één kanttekening aan toe die vooral voor docenten van

belang is. Ik heb het gevoel dat wij ons al lesgevend wel afvragen of wij het de leerlingen wel aan kunnen doen wat wij ze voorleggen, maar niet vaak genoeg of wij het de geschiedenis wel aan kunnen doen. Natuurlijk moeten we generaliseren en vereenvoudigen, de zaken zo voorstellen dat de leerlingen ze kunnen behappen. Maar stellen wij wel vaak genoeg de vraag: Is het wel waar wat ik zeg, heb ik het serieus genoeg bekeken, gecontroleerd, geverifieerd? Soms ben ik wel eens bang dat velen – ik sluit mezelf niet uit – als gemakkelijke en vlotte sprekers lesgeven, zonder zich door empirische feitenkennis al te zeer gehinderd te voelen. Ik werd nogal eens, al lesgevend, door zulke scrupules bekropen, door de twijfel: kan ik dat zo echt wel zeggen?, en ik hoop dat ik niet de enige ben. Ik maak mij vaak bezorgd over de vraag of er wel voldoende actieve directe wetenschappelijke bezinning aan ons lesgeefbedrijf ten grondslag ligt. In dat licht bezien levert iedere geschiedenisdocent die tevens een regelmatig archiefbezoeker is direct en indirect een belangrijke bijdrage aan de kwaliteit van ons onderwijs. Hij helpt het betrouwbaarheids- en waarheidsgehalte er van te vergroten.

Dat brengt mij dan meteen bij mijn *tweede punt*: het archief is ook de plaats, meer dan de bibliotheek, waar men door het authentieke, primaire karakter van de daar aanwezige bronnen de geur van het echte verleden op kan snuiven. Terwijl mijn eerste punt vooral een punt was voor docenten is dit een punt waar van te hopen valt dat ook en vooral veel leerlingen er hun voordeel mee zullen gaan doen. De vraag is wel hoe men dat kan realiseren, maar daar hoop ik straks nader op in te gaan.

Eerst wil ik nog even enkele woorden naar voren halen die ik zoëven bijna argeloos scheen te gebruiken: de woorden 'het echte verleden'. Ik was niet argeloos toen ik dat zei. Ik betreur het niet al te zeer dat de nog niet afgedane zaken het archief nog niet hebben bereikt. Ik wil nog wel verder gaan: ik juich dat tot op zekere hoogte toe. Ik heb een broertje dood aan de geschiedenisleraar die te veel van zijn kostbare tijd gebruikt voor het heet van de naald becommentariëren van het televisienieuws van de vorige dag. De actualiteit mag voor een geschiedenisleraar belangrijk zijn en blijven maar dan toch vooral omdat hij er aan illustreren kan dat het verleden doorwerkt en wordt vernieuwd in wat gisteren gebeurde.

Hebben wij bepaalde accenten te nadrukkelijk verlegd? Was het in mijn jongensjaren een open vraag of onze geschiedenisleraar met zijn exposé de eerste wereldoorlog tenslotte nog bereiken zou, thans is de

grote vraag een heel andere. Beklijft er in de geest van de abiturienten iets, al is het nog zo weinig, van het geschiedenisonderwijs dat men heeft genoten over de decennia en de eeuwen vóór het nog in sterke mate ongestolde eigentijds gebeuren? De tijd tijdens en na de Tweede Wereldoorlog krijgt thans in ons onderwijs een overgroot accent.

Ik geef graag toe dat ik mij allerm minst verzet heb tegen het voorstel dat de eindexamenstof, naast bijzondere onderwerpen, beperkte tot de geschiedenis van de laatste halve eeuw. Maar die onderwerpen mochten, zo heette het toen nog, dan niet óók nog eens in die laatste halve eeuw worden gezocht, en dát is intussen, naar het mij voorkomt, grondig veranderd. Een examen-neurose heeft bovendien, en dat is wellicht het ergste, docenten en leerlingen stevig te pakken.

Dat lijkt mij de verklaring voor twee dingen die ik met ergernis constateerde. Er is bij docenten een abnormaal grote belangstelling voor nascholing over de eindexamen-thema's te constateren, zeker als men die belangstelling plaatst naast de uiterst bescheiden interesse voor nascholing over andere onderwerpen, met name over onderwerpen die wat verder terugliggen in de tijd. En, ten tweede, wat er van te zeggen als handen vol eerstejaarsstudenten onmiddellijk over Hitler en Mussolini beginnen te schrijven, zodra men een vraag aan ze voorlegt over het nationalisme... van de negentiende eeuw? Hebben wij indertijd met onze flexibele verdediging tegen de verwijten dat wij ons met ons vak te antiquaristisch te weinig gegenwartsbezogen opstelden, datgene wat ons dierbaar is wellicht al-te-flexibel verdedigd?

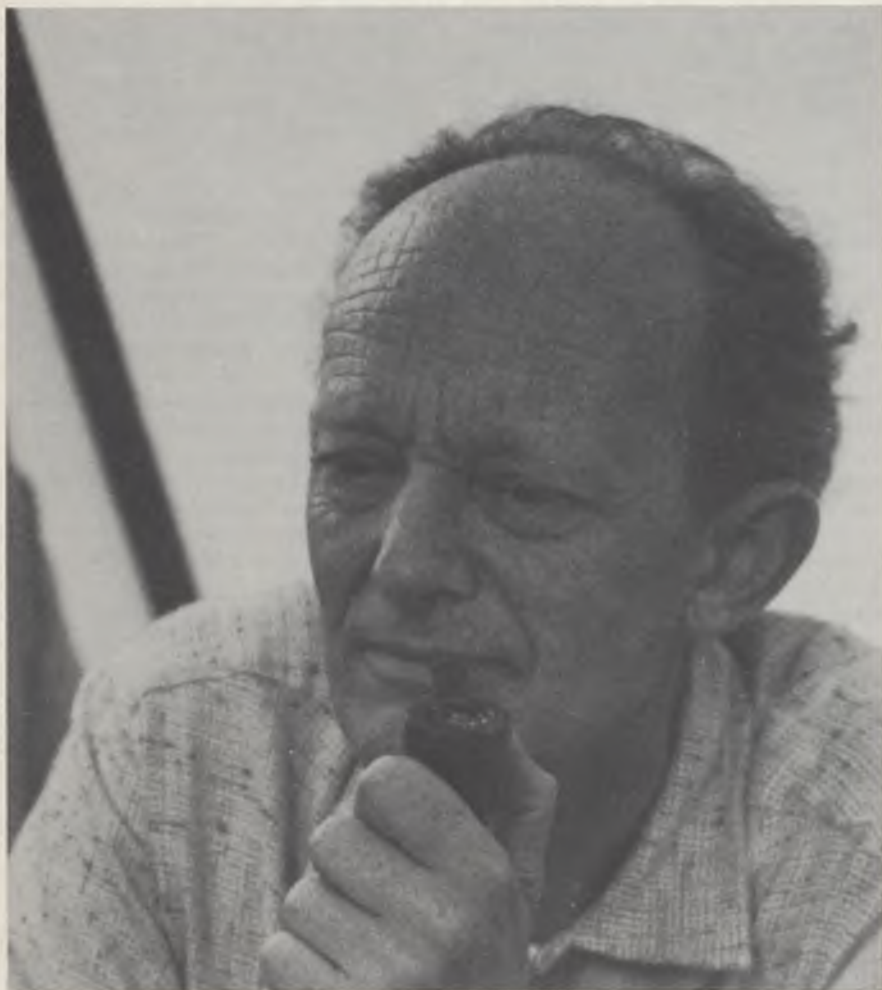
Hoe dat zij, het archief biedt ons de geur van het echte verleden, en ik ben er dankbaar voor.

Ik wens het Nederlands archiefwezen toe dat het niet geplaagd zal worden door een proces van nodeloze bureaucratisering zoals Cobb dat voor Frankrijk beschreven heeft.

En het onderwijs mag ik wel toewensen dat bezuiniging niet zal leiden tot nog meer nodeloos kwaliteitsverlies. Want in mijn betoog, mijnheer de voorzitter, draaide alles om de kwaliteit van wat wij tezamen doen.

(De illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit: W.J. Formsma/C.J. Ketelaar, *Gids voor de Nederlandse Archieven*. Van Dishoeck, Haarlem 1981³)

In memoriam Daan Roorda

'Slechts hij kan volop tijdgenoot zijn die ook van andere tijden weet'

Op zondag 8 mei 1983 is plotseling, op 60-jarige leeftijd, overleden prof.dr. D.J. Roorda, hoogleraar in de Algemene Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Nederland heeft daarmee een belangrijk historicus verloren. Een historicus, die begonnen was als sociaal geograaf. Daan Roorda deed in 1947 doctoraal examen sociale geografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Daarna, in 1948, werd hij leraar geschiedenis bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar onderwijs. Van 1965 tot 1970 was hij tevens docent in de didactiek der geschiedenis aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. In 1972 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in Leiden, welke functie hij tot zijn dood heeft uitgeoefend.

Dat Roorda hoogleraar werd, was geen verrassing. Zijn proefschrift *Partij en factie* waarop hij in 1961 cum laude promoveerde, is onlangs nog 'een flambouw in de duisternis' genoemd. Een uitmuntende dissertatie, diepgravend en vernieuwend,

zich ondermeer richtend op de bestudering van een sociale laag. Een weg die Roorda (met anderen) nog vaak zou inslaan.

Partij en factie vormde de voorbode van een imponerende lijst van publicaties. Met een bijna onvoorstelbare energie schreef Roorda recensies, polemieken ook, artikelen, boeken. Hij publiceerde vooral over de zeventiende eeuw, over Engelse geschiedenis, maar zijn belangstelling ging tevens naar andere tijden uit. Zijn werk verscheen o.a. in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, maar ook in *Spiegel Historiael* en *Kleio*. Roorda maakte deel uit van de coördinerende redactie van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* en was de eind-redacteur van het – binnenkort te verschijnen – handboek *Overzicht van de nieuwe geschiedenis*.

Daarnaast was Roorda actief in – opnieuw – verbazingwekkend veel functies. Een hele kleine greep: vice-voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde; secretaris van de Stichting Historisch Centrum; voorzitter van het dagelijks bestuur van de vakgroep Algemene Geschiedenis te Leiden; lid van de faculteitsraad Letteren te Leiden; ook lid van de Commissie Restauratie paleis en tuinen van het Loo en lid van de straatnamencommissie van de gemeente Leiderdorp.

En toch is dit alles niet de reden voor dit in memoriam. Nederland heeft meer belangrijke historici gekend en *Kleio* is niet in de eerste plaats het tijdschrift waarin zij herdacht werden. Maar met Daan Roorda ligt dat anders. Hij was – lange jaren als enige – **erelid van de VGN**. Hij was dat geworden, omdat hij zoveel had gedaan (en deed) voor het geschiedenisonderwijs.

Reeds als leraar was hij een uniek man. Steeds nieuwe activiteiten ontplooiend, steeds er op uit met zijn leerlingen of het nu om archiefbezoek ging, gebrandschilderde ramen in Gouda of vroeg-christelijke kerken in Rome. Roorda was een uitstekende leraar met een grote liefde voor zijn vak en dat is hij eigenlijk altijd gebleven. De man van wie je wat kon leren en die het je nog graag vertelde ook.

Uiteraard kwamen er publicaties over het onderwijs, over hoe het vak gegeven zou kunnen worden. Roorda was de drijvende kracht achter de methode *Speurtocht door de eeuwen*. Roorda was ook de strijd-bare als het vak in zijn ogen bedreigd werd. In 1973, toen uit het hoge noorden het Ledo-project, een poging tot wereld-oriëntatie, tot ons kwam, schreef hij: *Wij*

moeten hier en nu zo lesgeven dat kinderen van hier en nu er het leven mee in kunnen, en zonder dat het onderwijs een waardeloze chaos wordt'. Hij noemde Ledo 'massale verlakkerij'.

Een journalist deed de felle reactie van Roorda af met de kreet 'Leiden tegen onderwijsvernieuwing' en hij deed daarmee Roorda onrecht. Daan Roorda was bepaald geen tegenstander van vernieuwingen, maar ook geen voorstander van gemakkelijke, modieuze moderniseringsen. Hij vond onderwijsvernieuwingen zoals ze nu al vele jaren gepropageerd worden door velen, deskundig of niet, dikwijls verdacht. Omdat ze naar zijn stellige overtuiging noch het onderwijs noch de maatschappij vooruit hielpen.

Naar zijn opvatting kon het geschiedenis-onderwijs het beste vernieuwd worden van binnenuit. Hij vond het de taak van de 'universiteit' om leraren zoveel als mogelijk te helpen. Roorda kende zelf de tijdrovende beslommeringen van het leraarschap en hij was zich ervan bewust hoe belangrijk het was, als leraren hun vak bijhielden. Vandaar zijn niet aflatende ijver voor wat eerst de her- en bijscholing heette en daarna de nascholing. Zelf reisde hij vroeger naar al die VGN-kringen die hem zo graag hoorden. Organisatorisch en inhoudelijk bemoeide hij zich later met de nascholing in zijn functie van voorzitter

van de Programmacommissie.

Belangrijk achtte Daan Roorda ook het werken aan een vernieuwing van het leerplan. Hij werd prompt voorzitter van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis (CMLGS) en na de opheffing daarvan lid van de bestuursraad van de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) en voorzitter van de cluster mens- en maatschappijvakken. En natuurlijk wilde hij ook graag contact onderhouden met de nieuwe lerarenopleiding, hij was universitair toezichthouder op de lerarenopleiding Zuid West Nederland.

Waarom deed Roorda dit allemaal? Waarom concentreerde hij zijn vele talenten niet op wetenschappelijk onderzoek, op het schrijven van de studie over de koning-stadhouder Willem III, een studie die bovenaan op zijn verlanglijst prijkte? Het antwoord is te vinden in de instelling en het karakter van Daan Roorda. Hij was er ten diepste van overtuigd dat mensen, kinderen ook, niet zouden mogen opgroeien zonder historisch besef. Dat geschiedenis een belangrijk, wezenlijk vak is en dat je er dus voor moet vechten. Hij kan wat dat betreft als voorbeeld dienen voor alle wetenschappers die liever in hun 'ivoeren toren' blijven zitten en voor alle wankele moedigen onder de geschiedenis-leraren die regelmatig plegen te twijfelen aan

de waarde van hun vak!

Het lag overigens ook niet in Roorda's karakter om 'nee' te zeggen tegen verzoeken om in een commissie te gaan zitten of om een artikel te schrijven of om noem maar op. Roorda kon in feite geen 'nee' zeggen. Was dat ambitie, was dat ijdelheid? Ik denk dat hij best ambitieus genoemd kan worden, een beetje ijdel zelfs, maar ik heb nog nooit iemand gesproken die dat irritant vond. Dat kwam, omdat Daan Roorda altijd ruimte bood aan anderen, omdat hij altijd belangstelling én tijd had voor iedereen die bij hem aanklopte. Menigeen is gesterkt en geïnspireerd na een bezoek aan hem weggegaan.

Met open oog en oor voor wat er gebeurde, vrij van rancune kritisch maar fair, stimulerend en inspirerend, zo was Daan Roorda voor zijn collega's, zijn studenten, voor allen die met het vak geschiedenis bezig waren.

Tijdens de uitvaartplechtigheid – de belangstelling was overweldigend – zei een jurist die nog maar kort in een commissie met Roorda zat: *'Ik ben gekomen, hoewel ik hem nauwelijks kende. Maar ik vond het zo'n aimabele, aardige man'*.

Nederland heeft veel meer verloren dan een belangrijk historicus.

Hans Ulrich, oud-voorzitter VGN

Notulen Algemene Ledenvergadering van de VGN gehouden in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag op 23 april 1983

In zijn jaarrede bracht Nico Maarsen verleden en toekomst van de VGN ter sprake.

Na een 25-jarige stormachtige groeiperiode vol initiatieven en activiteiten past geen zelfgenoegzame rust. Integendeel. Het ledental vertoont een dalende tendens, met name 2e en 3e graads leraren en het basisonderwijs zijn nog maar matig vertegenwoordigd, het aantal actieve verenigingsleden is te beperkt, een aantal vaste verenigingsactiviteiten op het gebied van vakdidactische en vakwetenschappelijke nascholing is 'genationaliseerd'...

De noodzaak van een goede en actieve belangenvereniging is sterker dan ooit. Men denke aan de algemene taakverzwaring in het onderwijs, aan de werkloosheid, de bezuinigingen, de vraag naar de al dan niet zelfstandige toekomst van het schoolvak geschiedenis, de vraag naar vorm en inhoud van de eindexamens, de vraag naar de identiteit van ons vak, naar wat ons in laatste instantie als geschiedenisleraren verenigt.

Een verwijzing naar het nieuwe beleidsplan van het bestuur vormde de afsluiting van de jaarrede; daarbij werden de volgende prioriteiten beklemtoond. Allereerst de noodzaak om het geschiedenisonderwijs een 'goed gezicht' te geven; dan de noodzaak de VGN meer leven in te blazen en tenslotte de wenselijkheid om te komen tot een nauwere samenwerking met 'historisch Nederland'.

Openbaar gedeelte

1. Opening door de voorzitter om 10.00 uur

Welkom aan de gasten in het algemeen en in het bijzonder aan ons enige erelid prof. Roorda, de begeleiders van het ARA, mevr. v. Opstal en de heren de Jong en Ooyevaar, onze leden van verdienste.

2. Uitreiking van de Huib de Ruyterprijs aan de Anne Frank Stichting

Zie p. 12.

3. De weg van onderwijsmensen naar het archief. Zie p. 1.

4. Rondleiding in groepen door het archief

Huishoudelijk gedeelte

Om 13.45 uur opent de voorzitter het middagdeel van de vergadering. Hij brengt enkele wijzigingen in de agenda aan.

Punt 1a Jaarrede

1b Benoeming nieuw erelid.

6a Het beleidsplan.

6b Jaarverslag Kleio.

10c Benoeming van de heer Bogaerts als AB-lid voor de Kleio-redactie.

Machtiging voor de opvulling van de vakature Mavo/LBO bestuurslid in het AB.

1a. Jaarrede

Alvorens zijn jaarrede uit te spreken herdenkt de voorzitter de heer Fransen die in het afgelopen jaar overleden is.

1b. Benoeming van een nieuw erelid

De heer P.F.M. Fontaine wordt verzocht de vergadering tijdelijk te verlaten. De voorzitter stelt voor om bij een statutenwijziging op de volgende ledenvergadering alleen het erelidmaatschap te handhaven. Het lidmaatschap van verdienste vervalt dan. (Zij die deze kwaliteit hebben, behouden die natuurlijk). Erelid kunnen dan leden en niet-leden worden. Vooruitlopend stelt hij voor de heer Fontaine tot erelid te benoemen. De vergadering gaat bij acclamatie akkoord.

Vervolgens krijgt de heer Fontaine, die inmiddels in de vergadering is teruggekeerd, het erelidmaatschap aangeboden. Hij accepteert dit met een beschouwend toespraakje. Hierin drukt hij de vergade-

ring op het hart dat de enige deskundigen op het gebied van het geschiedenisonderwijs de geschiedenisdocenten zelf zijn.

2. Ingekomen stukken en mededelingen

- a. Er zijn geen ingezonden stukken.
- b. De afdeling Den Haag biedt belangstellenden een serie kartoons te koop aan die over de dertiger jaren gaan.

3. Notulen algemene ledenvergadering van 27 maart 1982.

Deze worden ongewijzigd goedgekeurd.

4. Algemeen jaarverslag over 1982

Dit wordt ongewijzigd goedgekeurd.

5. Financiën

- a. De kaskommissie doet verslag van haar bevindingen.
- Korte herdenking van de heer Fransen die voorzitter van deze commissie was.
- Décharge van de penningmeester voor haar beleid.
- b. Financieel jaarverslag
- Mevr. Karreman uit namens de afdeling Utrecht haar bezorgdheid, over de kostenstijging van Kleio. De penningmeester laat weten dat de post Kleio 'bevroren' is en dat naar andere mogelijkheden tot bezuiniging gezocht wordt.
- De afdeling Alkmaar vraagt of het mogelijk is dat afdelingen een eigen budget krijgen. Na enige discussie wordt het voorstel in stemming gebracht. Het bestuur ontraadt een positief besluit. Het voorstel wordt met 7 tegen 14 stemmen afgewezen.
- De heer Schotman waarschuwt dat bezuinigingen op Kleio niet ten koste van de kwaliteit mogen gaan.
- De heer Brouwer wil weten of het mogelijk is de kosten van de normbespreking CSE uit te splitsen. De penningmeester zegt dit voor volgend jaar toe. In de discussie die hieraan vooraf gaat blijkt bij de vragensteller bezwaar te bestaan dat wij voorzieningen betalen voor niet-leden. De voorzitter merkt hierover op dat:
 - 1) Wij onze leden een dienst bewijzen.
 - 2) We opkomen voor ons vak.
 - 3) Werving een van de kwaliteiten van deze bijeenkomsten is.
- De heer van de Werf vraagt of de voorzitters van de normbesprekingen hun

reiskosten kunnen declareren. Na enige begripsverwarring zegt de penningmeester dit toe.

- c. De begroting. Deze wordt bij acclamatie aangenomen.
- d. Benoeming kaskommissie. De opengevallen plaats wordt niet meer opgevuld. De heren Baalbergen en Pleijssant worden herbenoemd.

6a. Het beleidsplan

Inleiding door de voorzitter. Hierna volgen allerlei opmerkingen.

- Mevr. Langenbach constateert, ondanks haar lof, enige onduidelijkheid. Bij punt 2.11 mist zij het gewone geschiedenisonderwijs. Na toelichting en verdere discussie rondt de voorzitter af met de opmerking dat de redactie van dit punt slecht is. De gedachte erachter is de volgende: de huidige situatie van het geschiedenisonderwijs is ons eerste doel. We stellen ons te weer tegen déhistorisering van het onderwijs. Maar wij wijzen ontwikkelingen op het gebied van integratie niet a priori af. We volgen deze positief kritisch.

- De heer Greven waarschuwt dat ontwikkelingen in de richting van het vakgebied 'Mens en maatschappij' niet mogen leiden, tot een ondergaan van geschiedenis in maatschappijleer. Het bestuur is dit met hem eens en wil daarom positief deelnemen aan de discussie. We wensen geen onverantwoord integratie-project (zoals bijvoorbeeld het LEDO-project). We denken meer in de richting van het basisschoolproject: 'Geschiedenis en aardrijkskunde waar mogelijk in samenhang'.

We willen er echter voor waken dat we de boot niet missen. De ontwikkelingen mogen niet zonder ons verlopen.

- De heer Fontaine komt terug op de tekst van 2.11. Hij denkt dat de moeilijkheden opgelost worden wanneer in de tweede alinea het woordje 'belangrijk' door 'centraal' wordt vervangen. De voorzitter adviseert hem een amendement in te dienen.

- De heer Schotman vraagt n.a.v. punt 4:

- 1) Of er iets aan de CSE-onderwerpen gedaan kan worden.
- 2) Wat we doen met de tweede correctie.

Het eerste punt heeft de aandacht van het bestuur. Er is al een belofte van de staatssecretaris dat de regeling voor geschiedenis gelijk wordt aan die bij andere vakken.

T.a.v. de tweede correctie memoreert de voorzitter de departementale plannen om in de toekomst over te gaan op multiplechoice. De vereniging reageert

hierop door een brief aan de minister. Verder wijst het bestuur erop dat onze vereniging alleen inhoudelijk met de tweede correctie bezig is. Rechtspositionele zaken zijn een zaak van de vakbonden.

- Mevr. Schunck heeft de commissie volwassenen-educatie in het beleidsplan gemist. Zij vraagt de voorzitter om aanvulling in deze.
- Mevr. Karreman vraagt n.a.v. punt 3.2 of het bestuur van zins is de 'Raad van vakgroepen' weer op te richten. Het bestuur denkt hier niet over. Wel willen we bilateraal overleg starten. We beginnen hiermee bij het KNAG.

Amendementen worden ingediend door:

- De heer Fontaine
- a) Punt 2.11 'belangrijk' in alinea 2 vervangen door 'centraal'.
- b) Hij mist de internationale kontakten, en stelt voor die op te nemen bij punt 4.7. Deze blijken echter genoemd te zijn in punt 3.8.
De heer Fontaine zag liever de Franse naam.
- Beide na stemming aangenomen.
- Mevrouw Schunck
- a) punt 2.2.4 Onderwijs en vorming van volwassenen.
- b) punt 3.8 Het vormingswerk open school.
- c) punt 4.1 Verzoekt de commissie ad-hoc Volwassenen Edukatie een onderzoek te doen naar de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs aan volwassenen.

De voorzitter ontraadt het derde amendement, omdat dit op dit ogenblik niet tot de competentie van de commissie ad-hoc behoort.

De secretaris merkt op dat het niet tot de taakstelling van de commissie behoort. Mevrouw Langenbach wijst erop dat doelstellingen-onderzoek belangrijk is. Er moet zakelijk over gesproken worden. Daarom is het nuttig de commissie een opdracht te geven.

Deze moet tweeledig zijn:

- Wat voor doelstellingen zijn er voor het volwassenen geschiedenisonderwijs haalbaar.
- Wat zijn de verschillen in doelstellingen tussen het volwassenenonderwijs en het 'gewone' onderwijs?

De heer Berkhout waarschuwt dat het examen van beide groepen niet uit elkaar gehaald mag worden via doelstellingen-onderzoek.

Stemming:

Amendement t.a.v. 2.2.4 en 3.8 aangenomen; het amendement t.a.v. 4.1 wordt op wens van de voorzitter in stemming ge-

bracht. Het bestuur ontraadt op formele gronden dit amendement. Het wordt afgevozen met 19 stemmen voor, 20 tegen en 16 onthoudingen.

De voorzitter zegt de commissie volwassenen-educatie toe dat er op een bestuursvergadering ruim gelegenheid zal zijn om haar bedoelingen toe te lichten.

6b. Jaarverslag Kleio-redactie

De heer Elkenbout zag graag meer bijdragen uit het tweede en derde graads veld. De Kleio redactie onderkent dit probleem en probeert er iets aan te doen. Na een kleine discussie over de inkorting van de recensies wordt het verslag goedgekeurd.

7-9a. De jaarverslagen van de OAC, de didaktiekcommissie, de commissie volwassenen-educatie worden onder dank aan deze commissies goedgekeurd.

9b. Jaarverslag nascholingcommissie

Dit punt wordt toegevoegd en leidt direct tot een discussie. Mevrouw Karreman brengt de moeilijkheden naar voren die er in het Utrechtse zijn om tot een nascholingsopzet te komen.

Er volgt een uitvoerige discussie met de volgende punten:

- De VGN geeft de Initiële Opleidingen de nodige veldlegitimatie.
- Daarom wil ze ook invloed op het programma-aanbod en de inhoud van de kursussen.
- Het 'Groninger model' is aan te raden. Alle opleidingen participeren daar onder de hoede van de VGN.
- T.a.v. de moeilijkheden in het Utrechtse zal de VGN de nodige activiteiten ondernemen om tot een opzet zoals die in Groningen te komen.

10. De bestuurswisseling

- verloop konform de agenda.
- De voorzitter bedankt de scheidende bestuursleden, Henri Ketelaars en Jos Hardewijk.
- Het rooster van aftreden wordt voor kennisgeving aangenomen.
- De machtiging om de vakature in het Mavo/LBO bestuur en dientengevolge in het AB op te vullen, wordt verleend.

11. Rondvraag

- De heer Greven vraagt of de Algemene Ledenvergadering niet op een andere datum gepland had kunnen worden. Dit i.v.m. de Atlantische Conferentie.
- De voorzitter laat weten dat wij als eerste onze datum vastgesteld hadden maar de Atlantische commissie, ondanks onze mededelingen zich daar niets van aan wenste te trekken.

W. Bouwman, secretaris.

Sectievergaderingen 23 april 1983

Verslag van de jaarvergadering van de sectie Pedak/Basisonderwijs

Aanwezig: Piet Brouwer, Roel Kingma, Cees van der Kooij, Magdaleen Kingmans.

Afwezig met bericht van kennisgeving: Fokko Dijkstra en Frans Govers.

Er waren twee agendapunten:

- Het Jaarverslag: dit werd zonder commentaar goedgekeurd.
- De Bestuursverkiezingen: daar er geen tegenkandidaten waren bleef de samenstelling van het sectiebestuur ongewijzigd.

Verder werd er kort van gedachten gewisseld over de plaats die het geschiedenisonderwijs op de nieuwe PABO en de basisschool zal moeten innemen. Het sectiebestuur stelde voor in 1984 een studiedag rond deze problematiek te organiseren.

Magdaleen Kingmans

Sectie Mavo/Lbo

Van deze sectie is geen verslag ontvangen.

Verslag van de sectievergadering Havo/Vwo

In een recordtijd van zes minuten werd de vergadering afgewerkt. De voorzitter heette de aanwezigen welkom en stelde het jaarverslag aan de orde. In dat verslag

waren drie punten benadrukt: het werken aan een nieuw eindexamenprogramma; het Voortgezet Basisonderwijs en de plaats van het vak geschiedenis; onze bemoeienis met de normvergaderingen, die in 1982 voor de eerste keer gehouden zijn.

Vervolgens werd meegedeeld, dat de havo/vwo-sectie, in samenwerking met de mavo/lbo-sectie opnieuw een studiedag gaat houden. De datum is *5 november 1983*. Centraal zal staan het aangepaste doelstellingenstuk, vergezeld van een thema, dat als voorbeeld kan dienen voor een andersoortige invulling van het eindexamenprogramma.

Uit de zaal kwamen vragen noch opmerkingen.

Bestuurswisseling

Mevrouw Greven (niet aanwezig) en de heer Van der Werf traden af. Laatstgenoemde blijft actief binnen de sectie tot de discussiedag. De voorzitter sprak hen lovende woorden toe.

Aangezien het sectiebestuur boventallig was, kon volstaan worden met één aanvulling, in de persoon van de heer Van der Geugten, die al geruime tijd, als vertegenwoordiger van de mavo/lbo-sectie, de vergaderingen bijwoonde.

De aanwezigen gingen met de wisselingen akkoord.

Rondvraag

De aandacht werd gevestigd op de nieuwe

folder van de VGN, die o.m. op de normvergaderingen verspreid zal worden.

Om 13.47 uur sloot voorzitter Ketelaars de vergadering.

L. Mulder

Verslag van de vergadering van de sectie tertiair

De sectie Tertiair Onderwijs heeft tijdens de vergadering, gehouden op de dag van de Algemene ledenvergadering van de VGN op 23 april jl., gesproken over de status van de sectie binnen de vereniging. Het bestuur zegde toe dit onderwerp te bespreken en binnen het Algemeen Bestuur aan de orde te stellen.

Het bestuur deelde aan de leden van de sectie een exemplaar uit van het door het Algemeen Bestuur aanvaarde plan '*Op zoek naar de klas*', waarin mogelijkheden voor werkloze leraren geschiedenis en staatsinrichting worden genoemd om contact te krijgen/behouden met het onderwijs.

Binnen het bestuur vonden geen mutaties plaats. Het blijft het komende jaar bestaan uit J. Baalbergen, J. Beetsma, H.J.M. van der Geest, W.J.P. Hermans en L.M.P.G. Smeets.

R. van der Geest

Bij de uitreiking van de Huib de Ruyter prijs

Namens de commissie die de Huib de Ruyter prijs toekende aan de Anne Frank Stichting sprak de heer J. Wijne de hierna volgende rede uit.

Meneer de voorzitter, waarde collega's met name zij die ik al zo lang als oude strijdmakkers in de VGN ken, verder ieder die met haar of zijn aanwezigheid deze bijeenkomst wil bevoordelen. En natuurlijk vooral: u, medewerkers van de Anne Frank Stichting.

Waarom de Huib de Ruyterprijs aan de Anne Frank Stichting toegekend? Waarom licht ik dat toe? En waarom zal dat laatste langer duren dan naar ik vermoed gepland is? Het antwoord op die laatste vraag heeft zo nadrukkelijk met de andere vragen te maken, dat ik het maar het eerste geef. Degenen, die mij langer kennen dan vanaf het moment dat deze bijeenkomst is geopend, weten dat ik altijd bereid ben om misbruik te maken van elke gelegenheid om mijn zienswijze op het geschiedenisonderwijs te geven. Daarom krijgt u van mij een samenvatting uit de rubriek geschiedenisonderwijs van mijn tot nu toe verzameld werk.

Geschiedenisonderwijs is meer dan een af-treksel van de geschiedeniswetenschap. Het is ook geen propedeuse binnen de studie der geschiedenis. En het heeft ook niet meer die functie binnen de opvoeding van het humanisme dat het moet bijdragen tot de vorming van een culturele en intellectuele elite zoals dat lange tijd in het voortgezet onderwijs, vooral in wat vroeger heette het voorbereidend hoger onderwijs, het geval was. In de basisschool dient het geschiedenisonderwijs niet meer die functie te hebben zoals dat vele tientallen jaren lang in het lager onderwijs het geval was, namelijk de vorming van vaderlandslievende, nationaalvoelende burgers.

Geschiedenisonderwijs is nu meer en meer, en mijns inziens terecht een mensenmaatschappijvak geworden. Als zodanig is het een deel van het onderwijs in het algemeen, wat naar mijn stellige mening tot doel heeft een bijdrage te leveren in het opvoedings- en vormingsproces van jonge

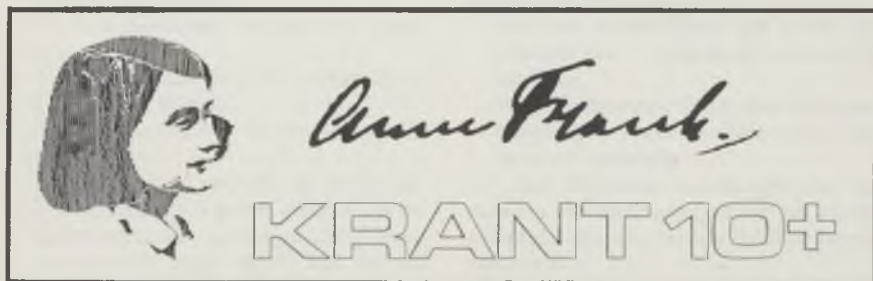
mensen tot echte volwassenen die kunnen deelnemen aan de samenleving en daar met kennis en inzicht en op hun eigen wijze op maatschappelijk, cultureel, politiek gebied vorm en inhoud aan willen geven. Zoals u weet is het niet de eerste keer dat ik dit betoog. Enkele jaren geleden heb ik daarover een kort stukje geschreven in KLEIO en kreeg daarop slechts één enkele reactie. Het was een reactie die niet direct afwijzend was, maar daarnaast in zekere zin opriep tot een verdere discussie en bezinning op de functie en de betekenis van het geschiedenisonderwijs. Het verheugt me daarom dat Roorda in ons midden is, want hij was het die reageerde. Jammer genoeg bleef het bij die reactie en ging de discussie in de VGN voornamelijk door over de vraag hoe het achterhoedegevecht over het centraal schriftelijk eind-examen gevoerd moest worden.

In die discussie heb ik toen maar vanuit mijn zienswijze één enkele bijdrage geleverd door op een gegeven moment te schrijven, en natuurlijk weer in KLEIO, hoe zeer de commissie die dat centraal schriftelijk eindexamen vaststelde, bezig was mis te kleunen.

Deze samenvatting was werkelijk nodig als inleiding op het oordeel van de jury op grond waarvan dit jaar de Huib de Ruyterprijs naar de Anne Frank Stichting gaat. Dat oordeel was unaniem en dat zegt wat, want u moet weten dat de jury bestaat uit vroegere winnaars van de Huib de Ruyterprijs. Zij hebben in de VGN al één van de hoogste toppen bereikt en niet alleen dat ze daarom een goed uitzicht en overzicht hebben op het gebeuren in het geschiedenisonderwijs, maar zij hoeven in de VGN niet zoveel meer te bereiken. Het is met de jury van de Huib de Ruyterprijs niet zo gesteld als met de jury's van de vele literaire prijzen waarbij vaak de ene jury een prijs geeft aan een jurylid voor een andere prijs zodat het do ut des, ik geef opdat gij geve kan gaan functioneren.

Unaniem was de jury ook van mening dat ik de feestrede moest houden, niet zozeer omdat ik daarvoor langzamerhand aan de beurt was, maar meer nog, omdat de reden op grond waarvan de prijs naar de Anne Frank Stichting gaat zo goed past in mijn zienswijze op het geschiedenisonderwijs. Voor die beslissing van de jury ben ik mijn medejuryleden zeer erkentelijk.

Het ene deel van de reden van beloning is, geachte aanwezigen, de knappe, uitgewogen en didactisch zo verantwoorde manier waarop de Anne Frank Stichting gebruik heeft gemaakt van het hulpmiddel van een

**5 MEI
VRIJ!**

Omdat Nederland op 5 mei 1945 werd bevrijd. De Tweede Wereldoorlog was afgelopen. De tijd van onderdrukking, angst, moord- en doodslag was voorbij.

Lang leve de vrijheid!

Om die vrijheid te houden én om die vrijheid van iedereen te laten zijn, moeten we er voor zorgen dat er nooit meer dingen kunnen gebeuren als in de Tweede Wereldoorlog.

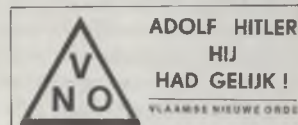
Deze krant gaat terug naar die tijd en laat zien wat we daaruit kunnen leren voor vandaag.

Een krant van de Anne Frank Stichting

Rotterdam, 1983 (foto: Andre Ruigrok)

tentoonstelling van posters. Daarbij komt dan nog dat men nu eens niet de klemtoon heeft gelegd op holocaustachtige afbeeldingen zoals die zo vaak gebruikt worden om kinderen duidelijk te maken hoe weezinwendend het nazisme was. Sinds we regelmatig kennis maken van de prijswinnende foto's bij World Press Photo weten we wat elk jaar en elke dag weer mensen elkaar kunnen aandoen. Het zou me niet verbazen dat wanneer kinderen een foto van Auschwitz zien, ze kunnen gaan denken dat dát de prijswinnende foto van World Press Photo in 1943 was.

Het andere deel van de reden van de prijstoeckenning – en nu kom ik nog meer in mijn straatje zoals ik dat hiervoor heb geschetst – was het feit dat bij de postertentoonstelling *TEKENS AAN DE WAND* en bij de daarop volgende en er in zekere zin bijhorende publikaties het *AF-SCHRIFT FASCISME* en de Anne Frank krant *OVER OUD & NIEUW FASCISME*, de samenstellers van dit lesmateriaal de geschiedenis niet hebben afgesloten. Dát was en is namelijk de mis-

kleun van de commissie van het centraal schriftelijk eindexamen. Het gaat dit jaar over 'Het nationaal-socialisme in Duitsland' en de periode waarin dat wordt geplaatst eindigt volgens de commissie in 1945.

Gelukkig, geachte aanwezigen, hebben we in ons land een Anne Frank Stichting, want anders zouden onze leerlingen werkelijk kunnen gaan denken dat het fascisme iets van vroeger is. Soms denken leerlingen dank zij het geschiedenisonderwijs zoiets zo nadrukkelijk dat ze alle tijdsbegrip verliezen en bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie om plaatjes en materiaal van het Beleg van Haarlem komen vragen, zoals onlangs in De Volkskrant was te lezen.

En dan is er voor mij in het bijzonder nog een apart deel van de reden op grond waarvan de Anne Frank Stichting de Huib de Ruyterprijs verdient. De Anne Frank Stichting is namelijk ook een soort vormingscentrum en wil daarmee bijdragen aan een zodanige opvoeding en vorming van jonge mensen dat die immuun

worden voor het fascisme. En kunt u zich betere participanten aan onze samenleving denken dan zij die immuun zijn voor het fascisme? De manier waarop de Anne Frank Stichting het geschiedenisonderwijs heeft gebruikt en ingepast in het kader van de opvoeding van jonge mensen heeft mij althans veel genoeg gedaan. Geachte aanwezigen, de Huib de Ruyterprijs wordt ieder jaar uitgereikt aan diegene, die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de didactiek van het geschiedenisonderwijs en aan de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs in het algemeen. De jury beschouwt het als een eer dat zij daarvoor de Anne Frank Stichting heeft mogen en kunnen aanwijzen. Zij hoopt dat al degenen die bij het geschiedenisonderwijs zijn betrokken, bereid zijn die ontwikkeling te volgen, althans er over na te denken. Voor mij persoonlijk was het een eer en een genoeg te kunnen vaststellen hoe voortreffelijk inhoudelijk en didactisch, mijn zienswijze in de praktijk gebracht is geworden.

Ik heb gezegd

Moderne revoluties: theorie en beeldvorming

M. Kuitenbrouwer

Drs. M. Kuitenbrouwer kijkt hier door een historische bril naar een sociologisch product: revolutietheorieën. Hij is dan ook socioloog en historicus. Sociologen blijken al evenveel ruzie over historische verschijnselen te kunnen maken als de historici zelf. Een leerzaam overzicht van vooroordelen en leugenachtigheid, maar ook van scherpe inzichten en zelfkritiek.

Aan de theorievorming over het verschijnsel revoluties hebben vanouds twee praktische uitgangspunten ten grondslag gelegen: het bevorderen of voorkomen van revoluties. Veel theoretici waren wat je noemt actief bij hun onderwerp betrokken. Dat geldt zowel voor revolutionaire denkers als Marx, Lenin en Mao, als vaak anti-revolutionaire denkers zoals Burke, Taine, Groen van Prinsterer. Paradoxaal genoeg heeft deze omstandigheid tot een opmerkelijke overeenkomst in hun respectieve concepties van het verschijnsel geleid.

Hoezeer voor- en tegenstanders ook van mening konden verschillen bij de verklaring en waardering van revoluties, hun beeld van het verschijnsel als zodanig was vaak 't zelfde: namelijk dat van een plotse linge, ingrijpende en veelal gewelddadige verandering van politieke en maatschappelijke verhoudingen. Een monumentaal beeld met heroïsche dan wel demonische trekken, al naar gelang het standpunt van de beoordelaar.

Mede door deze beeldvorming heeft het begrip revolutie zich tot een veel gehanteerde metafoor ontwikkeld. Zo spreken we behalve van politieke of maatschappelijke revoluties ook van de 'industriële' revolutie, de 'sexuele' revolutie, de 'revolutie van de stijgende verwachtingen' en sinds kort van de 'chip' revolutie.¹

Deze aansprekende, 'charismatische' beeldvorming, die zowel door voor- als tegenstanders werd opgeroepen, heeft ook de analyse van het verschijnsel revolutie in de sociale wetenschappen sterk beïnvloed. Het ontstaan van de sociale wetenschappen in de loop van de negentiende eeuw kan op zich zelf reeds als een reactie worden gezien op de twee grote revoluties van die tijd: de politieke revolutie in Frankrijk en de industriële revolutie in Engeland.² Maar naast veroordeling of toejuiching heeft in de sociale wetenschappen nog een derde uitgangspunt bij de theorievorming een rol gespeeld, namelijk *het streven* om door een min of meer gedistantieerde analyse beter te leren begrijpen. Ook de recente aandacht voor het verschijnsel revolutie in de na-oorlogse sociale wetenschappen vormde vaak een reactie op actuele, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, ditmaal buiten Europa, in de landen van de Derde Wereld. En evenals in de negentiende eeuw heeft het genoemde charismatische beeld slechts moeizaam plaats gemaakt voor een meer gedistantieerde benadering bij de theorie-

vorming.

Revolutie als sociale pathologie

Het beeld van revolutie dat in de pionierstudie van de moderne revolutietheorie, *The Anatomy of Revolution*, in 1938 door de Amerikaanse socioloog Crane Brinton werd opgeroepen, was op het eerste gezicht weinig rooskleurig. Brinton probeerde aan de hand van een vergelijkende analyse van een viertal geslaagde revoluties, de Engelse in de zeventiende, de Amerikaanse en Franse in de achttiende en de Russische in de twintigste eeuw, een 'ideaal-type' van het verschijnsel revolutie te construeren. Een revolutie, zo stelde hij in dat verband, betekende in uiterste consequentie een verstoring van het gehele maatschappelijke evenwicht, een afwijkende 'pathologische' toestand, die zich het best liet vergelijken met een ernstige koortsaanval, of zelfs een delirium, in het menselijk organisme.³

Revoluties ontstonden als 'gezonde' spanningen en ontwikkelingen in de maatschappij geblokkeerd werden. Wanneer de omverwerping van het drukkende Ancien Regime eenmaal had plaats gevonden, vertoonden revoluties echter een gevaarlijke neiging tot radicalisering. Maar vroeg of laat volgde op de Terreur van de extremisten een Thermidor, het herstel van de maatschappelijke status quo onder pragmatische leiders. De Franse revolutie, die door Brinton ook empirisch het meest uitvoerig onderzocht was, fungeerde in het boek als een prototype voor dit 'natuurlijke' genezingsproces.

Brinton was voor de oorlog één van de kernleden van de Paretostudiekring op Harvard geweest. Een groep van gematigd conservatieve intellectuelen die in de elitetheorie van Vilfredo Pareto inspiratie zochten voor een verantwoorde bestrijding van eventuele revolutionaire ontwikkelingen tijdens de crisistijd.⁴ De strekking van Brintons analyse uit 1938 was dat beperkte hervormingen een betere garantie boden voor handhaving van de bestaande orde dan halstarrig conservatisme. In een epiloog bij de herdruk van het boek trok hij in 1964 deze lijn door naar de na-oorlogse situatie in de Derde Wereld. De nationale revoluties die een einde hadden gemaakt aan de Europese koloniale overheersing beoordeelde Brinton op zichzelf betrekkelijk mild. Maar de toestand van instabiliteit die daar vaak

mee gepaard ging, moest volgens hem niet te lang duren, wegens het gevaar van verdere radicalisering.

Met z'n eigen succesvolle, gematigde revolutie bood Amerika in dat opzicht natuurlijk het goede voorbeeld. Brinton zag dan ook een mooie taak voor de Verenigde Staten weggelegd, om de nieuwe regimes van de jonge naties de weg naar stabiliteit en gezonde ontwikkeling te wijzen en hen daarbij daadwerkelijk bij te staan. Om de gedachten te bepalen wees hij in dat verband op het succesvolle optreden van pragmatische staatslieden in het postrevolutionaire Europa van de negen-

tiende eeuw, zoals Canning, Castlereagh en Talleyrand, ter onderscheiding van gevaarlijke opportunisten als Napoleon III of starre reactionaire als Metternich.⁵ Veel elementen van Brintons analyse kunnen als paradigmatisch worden opgevat voor de benadering van het verschijnsel revolutie in de Amerikaanse sociale wetenschappen van na de oorlog. Het meest in het oog springend is natuurlijk de wijze waarop de aanspraak op een waardenvrije, in Brintons woorden 'klinische' methode, moeiteloos gecombineerd werd met een voorstelling van evenwicht als de 'normale' en van revolutie als een tijdelijke

'abnormale' situatie – met als strekking het wetenschappelijk verantwoorde beleidsadvies ter voorkoming en genezing van dergelijke afwijkingen.

In de jaren zestig kwamen energieke intellectuelen met nog veel ambitieuzer aanbevelingen dan die van de oudere Brinton aankloppen bij de Amerikaanse overheid, die daar onder Kennedy en Johnson zeker open voor stond. Zo gingen allerlei vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen daadwerkelijk meewerken aan de opzet en uitvoering van grootse ondernemingen als de Alliantie voor de Vooruitgang, een democratisch-kapitalistische ontwikkelingsstrategie voor Latijns-Amerika, bedoeld om de Cubaanse revolutie helpen in te dammen – of aan minder hoogstaande en meer concrete pacificatieprojecten in Vietnam. Helaas bleken belangrijke bestanddelen uit de sociaal-wetenschappelijke bouwdozen, zoals gematigde politieke leiders, een krachtige middenklasse en een efficiënt ambtenarenapparaat, in de werkelijkheid van veel Derde Wereld-landen niet of onvoldoende voorhanden te zijn. In de praktijk bleven de Amerikanen bij de bestrijding van revolutionaire bewegingen vaak aangewezen op de steun van reactionaire grootgrondbezitters en corrupte militairen.

Na Kennedy en Johnson verloren de sociale wetenschappen onder Nixon ook snel aan invloed bij de beleidsbepaling ten aanzien van de Derde Wereld. Maar intussen was er binnen de sociale wetenschappen reeds krachtige oppositie ontstaan tegen de theoretische oriëntatie en praktische implicaties van genoemde benadering.⁶

Revolutie als emancipatie

Bezien vanuit de kritische instelling die zich in de jaren zestig van veel Westerse intellectuelen meester maakte, met name in de sociale wetenschappen, was de betrokkenheid van Amerikaanse sociologen en politicologen bij het Amerikaanse optreden in Vietnam en Latijns-Amerika de lakmoesproef voor ieder streven naar waardenvrijheid en elke conceptie van sociale stabiliteit. Omgekeerd nam de theoretische kritiek op waardenvrijheid en consensusdenken vaak de vorm aan van een openlijke, soms wat pocherige steunbetuiging aan revolutionaire bewegingen in de Derde Wereld. Die bewegingen kregen des te meer waardering omdat de Westerse samenleving zo moeilijk van binnenuit te veranderen leek. De positieve, rooskleurige kijk op de revoluties in de Derde Wereld ging in dat opzicht gepaard met een zeer negatieve, pessimistische visie op de eigen samenleving. De Weste-

Amerikaanse troepen tegen de Engelsen te Princeton, New Jersey. 1777.
(uit: A. Cooke's America. A. Knopf, New York 1977, p. 113)

'Verdedig Petrograd uit alle macht'. 1919.
(uit: *Art October Revolution*. Landshoff, 1979, p. 26.)

se arbeidersklasse had immers haar revolutionaire potentie reeds lang verloren – was ingekapseld geraakt door de sterk toegenomen welvaart, die voornamelijk op de uitbuiting van de Derde Wereld gebaseerd zou zijn. Vanuit een dergelijk perspectief was de laatste hoop op een uiteindelijke verlossing van het kapitalistische, imperialistische Westen afhankelijk van het welslagen van de revolutionaire bewegingen onder de agrarische massa's van de Derde Wereld – de 'verworpenen der aarde' in Fanons veel geciteerde woorden.

Naast Frantz Fanon, de verbitterde linkse intellectueel uit Martinique die reeds in 1961 was overleden, konden de bejaarde Duits-Amerikaanse filosoof Herbert Marcuse en de jonge Franse journalist Régis Debray, die zijn clandestiene bezoek aan Che Guevara in 1967 met enige jaren Boliviaanse gevangenschap moest bekopen, als de belangrijkste verkondigers van de nieuwe, neomarxistische revolutietheorie gelden.⁷ Maar de romantische stemming die deze theoretici zoveel ahang onder Westerse intellectuelen gaf, stond tevens een uitwerking en verdieping van hun vrij rudimentaire opvattingen in de weg. Goed beschouwd kreeg het Wes-

terse imperialisme meer serieuze aandacht in de kritische sociale wetenschappen dan de revoluties in de Derde Wereld.⁸ Voor veel Westerse intellectuelen kwam de geestelijke of daadwerkelijke bedevaart naar revolutionaire bewegingen en regimes, verpersoonlijkt door charismatische leiders als Castro, Mao Zedong en Ho Chi Minh, in de plaats van zo'n degelijke kritische analyse.⁹

In dat opzicht vormde *Evolutie en Revolutie*, de wijds studie van de Nederlandse socioloog W.F. Wertheim, nog een betrekkelijk gunstige uitzondering.¹⁰ Welke intellectuele en conceptuele bezwaren er ook tegen Wertheims benadering ingebracht kunnen worden, het ruim vijfhonderd pagina's tellende werk wekte in ieder geval niet de indruk op een achternamiddag in elkaar gezet te zijn. Op grond van een uitvoerige, kritische bespreking van de heersende opvattingen over waardenvrijheid en sociaal evenwicht in de 'gevestigde' sociale wetenschappen werkte Wertheim zijn eigen normatieve en theoretische conceptie van het verschijnsel revolutie uit.

Revolutie betekende volgens Wertheim

vooruitgang: emancipatie in materieel en geestelijk opzicht. Die rol hadden de grote revoluties, de Franse, Russische en Chinese, in de wereldgeschiedenis vervuld en in die zin moesten ook de revolutionaire tendenties in de contemporaine Derde Wereld worden opgevat. Dergelijke stroomversnellingen in de emancipatie der mensheid riepen echter ook tegenkrachten op die tot een terugval konden leiden. In de vorm van contrarevoluties, zoals het Duitse en Italiaanse fascisme en de meeste militaire dictaturen in de ontwikkelingslanden. Met enig voorbehoud zag hij een dergelijke terugval toch als een tijdelijk verschijnsel.

Contrarevoluties deden zich voor wanneer de revolutionaire krachten reeds aanwezig maar nog niet sterk genoeg waren. Zoals in Duitsland en Italië na de Eerste Wereldoorlog, en onder de verlichte maar instabiele regimes van populistische leiders als Sukarno in de Derde Wereld na de Tweede Wereldoorlog. Door de toenemende onderdrukking en uitbuiting onder een contrarevolutionair bewind werden echter op den duur de condities voor een succesvolle revolutie juist gunstiger. Een tendentiële ontwikkeling die Wertheim op

het hier afgebeelde grafiekje aardig in beeld bracht.

Als revolutionaire strategie voor de Derde Wereld prefereerde hij het Chinese model waarbij de agrarische massa's door een hecht georganiseerde partij geleidelijk aan gemobiliseerd werden, boven het Cubaanse model met z'n spectaculaire maar makkelijk te isoleren optreden van kleine kernen van guerrillas. Ook na de revolutie was Wertheim zeer te spreken over het Chinese model. Dat had in veel mindere mate dan in de Sowjet-Unie tot versterking en verburgerlijking geleid, getuige Mao's Culturele Revolutie in de jaren zestig.

Wertheim had deze opvattingen over het algemeen in genuanceerde, 'probabilistische' termen geformuleerd. Hij reageerde dan ook gekrenkt op de scherpe kritiek die ondermeer door Korzec op zijn benadering werd geleverd. Korzecs kritiek kwam er op neer dat men zonder moeite Wertheims voorbeelden van revolutie en contrarevolutie kon verwisselen. Op grond van Wertheims eigen definities kon de Russische revolutie, gezien de grote mate van repressie en deprivatie die daar met name onder Stalin uit voorkam, ook als een contrarevolutie worden opgevat. Omgekeerd zou men de eerste jaren van het Hitlerbewind ook een revolutie kunnen noemen, die miljoenen Duitsers werk en verdere ontplooiingsmogelijkheden verschafte.

De polemiek tussen Korzec en Wertheim ontaardde spoedig in een onsmakelijke discussie over de miljoenen aantallen slachtoffers van respectievelijk Stalin en Hitler.¹¹ Maar met z'n enigszins kwaad-aardige argumentatie had Korzec onmiskenbaar het gevaar aangetoond van Wertheims normatieve identificatie van revolutie met vooruitgang. Voor de miljoenen slachtoffers van met name de communistische revoluties toonde een dergelijke benadering een blinde vlek. Inmiddels kunnen daar de slachtoffers van het terreurbewind van de Rode Khmers in Cambodja nog bij worden opgeteld.

De voorspellende waarde van Wertheims analyse lijkt ook niet erg groot te zijn geweest. Enerzijds hebben de contrarevoluties in landen als Indonesië en Chili na zo'n tien, twintig jaren niet tot een waarneembare versterking van de revolutionaire beweging aldaar geleid. Anderzijds zijn veel van die contrarevolutionaire regimes, het Braziliaanse bijvoorbeeld, eerder versoepeld dan repressiever geworden. Ook waar het de schatting van revolutiekansen in de naaste toekomst betrof, lijkt voor Wertheim de wens de vader van de gedachte te zijn geweest.

Revolutie als staatsvorming en modernisering

Voor een adekwate analyse van het verschijnsel revolutie waren dus noch een eenzijdig negatieve, noch een eenzijdig positieve beeldvorming erg bevorderlijk. Het uitblijven van de gewenste resultaten heeft dan ook in beide kampen tot een matiging van pretenties en een erkenning van de complexiteit van het verschijnsel geleid. Ondanks de blijvende verschillen in inzicht en waardering lijkt er de laatste jaren een zekere consensus te zijn gegroeid over het belang van de volgende algemene uitgangspunten bij de analyse van revoluties.

In de eerste plaats het belang van een procesmatige voorstelling van het verschijnsel revolutie, waarbij de aandacht niet meer uitsluitend op de kortlopende, spectaculaire verschijningsvorm wordt gericht, maar ook op langlopende oorzaken en gevolgen.

In de tweede plaats het belang van een gedifferentieerde, vergelijkende benadering, die rekening houdt met verschillende politieke en sociale varianten, interne en externe oorzaken en gevolgen.

Tenslotte het inzicht dat, hoewel revolutie onvermijdelijk een begrip met zowel ideologische als analytische betekenis blijft, het zinvol is beide betekenissen bij de studie van het verschijnsel zoveel mogelijk te scheiden.

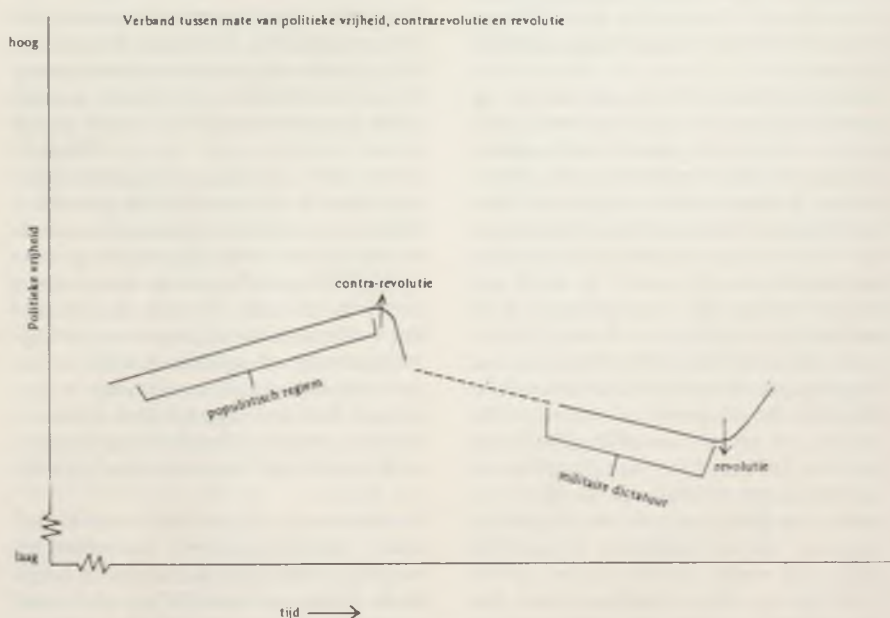
Er zijn inmiddels heel wat studies verschenen waarin deze vooronderstellingen in meer of mindere mate herkenbaar zijn. De kentering lijkt in dat opzicht al zo'n tien jaar geleden te zijn begonnen in de sociale wetenschappen.¹² Hier wordt volstaan met

de behandeling van het werk van Barrington Moore jr., die als een pionier van de nieuwe, ideologische gedistantieerde maar menselijk geëngageerde benadering kan gelden, en de recente studie van The-da Skocpol, die daar in belangrijke mate door geïnspireerd werd.

Barrington Moore kan getypeerd worden als een *'liberal with a difference'*, een geradicaliseerde Amerikaanse liberaal met een zeer open intellectuele instelling.¹³ Zijn *Social Origins of Dictatorship and Democracy* dat in 1966 verscheen, stond nog betrekkelijk dicht bij de liberale Amerikaanse moderniseringstheorie.¹⁴ Maar juist waar het om de beoordeling van het verschijnsel revolutie ging, bevatte dit boek een aantal zeer ondermijnende implicaties voor deze theorie.

Moore onderscheidde een drietal wegen in de transformatie van traditioneel-agrarische in modern-industriële maatschappijen. In de eerste plaats de democratisch-kapitalistische weg die door Engeland, Frankrijk en Amerika was gevolgd, aangedreven door burgerlijke revoluties. In de tweede plaats de autoritair-kapitalistische weg, de conservatieve 'revolutie van bovenaf' die in Duitsland en Japan tenslotte tot het fascisme geleid had. En een communistische weg, die in China en in mindere mate in Rusland door boerenrevoluties tot stand was gekomen.

Het focus van zijn vergelijkende analyse van deze langlopende ontwikkelingen was gericht op de rol van de traditionele agrarische massa's en bovenlagen, zonder andere maatschappelijke groeperingen uit het oog te verliezen. De boeren hadden in de meeste gevallen de massa achter de

revolutie gevormd, om vervolgens in alle gevallen het slachtoffer van de modernisering te worden – in de communistische landen niet minder dan in de kapitalistische.

Voor de rethoriek van het Chinese, communistische model toonde Moore zich dus weinig ontvankelijk. Maar evenzeer zette zijn studie een aantal liberale pretenties op losse schroeven. In de eerste plaats maakte hij duidelijk onderscheid tussen communistische en fascistische vormen van dictatuur, in tegenstelling tot de totalitarisme-opvatting die na de oorlog onder Amerikaanse intellectuelen courant was.¹⁵ Bovendien rekende zijn behandeling van de democratisch-kapitalistische route in Engeland, Frankrijk en Amerika resoluut af met de gedachte dat deze vorm van modernisering, die in de Amerikaanse sociale wetenschappen zo warm was aanbevolen, over het algemeen geleidelijk en gewelddoos zou zijn geweest. Modernisering voltrekt zich doorgaans niet zonder revolutionaire veranderingen en dergelijke veranderingen eisen altijd slachtoffers. Om deze ongemakkelijke conclusie nog eens te onderstrepen wees Moore op de omstandigheid dat het uitblijven van een revolutionaire breuk met het verleden in een democratisch ontwikkelingsland als India wellicht nog meer slachtoffers zou eisen.

Moore's studie vond na verschijning veel weerklank onder sociologen en historici. Daarbij werden ook heel wat kritische vragen opgeworpen over de opzet en uitwerking van het boek. Zo werd er terecht op gewezen dat Moore in aansluiting bij de heersende moderniseringstheorie voornamelijk de interne condities voor revolutie had belicht en externe condities had verwaarloosd – hoewel hij juist vanwege hun autonomie grote landen als cases had gekozen.

Aan de andere kant was de nadruk op agrarische lagen die zijn benadering met radicale theorieën gemeen had, minder overtuigend voor de revoluties in Duitsland en Rusland dan die in Japan en China, die hij als voorbeeld van respectievelijk de rechts-autoritaire en communistische weg had uitgewerkt.¹⁶ In beide opzichten vormde de vergelijking van de mislukte proletarische revolutie in Duitsland vlak na de Eerste Wereldoorlog met de geslaagde Bolsjewistische revolutie in Rusland, die Moore in een latere studie opnam, een zinvolle aanvulling.¹⁷ In beide gevallen had het verloop van de oorlog het uitbreken van revolutie in de hand gewerkt. In Duitsland was het repressie-apparaat van het heersende regime, het leger met name, echter minder ondermijnd geraakt dan in Rusland. Meer dan de relatieve sterkte van de arbeidersbewe-

*De eed in de kaatsbaan – Parijs 1789 (fragment van een schilderij van David)
(uit: Life, oct. 27, 1969, p. 48)*

ging was volgens Moore de relatieve zwakte van het heersende regime bepalend geweest voor de verschillende afloop van beide revoluties.

Skocpol's vergelijkende studie over de sociale revoluties in Frankrijk, Rusland en China ligt in vele opzichten in het verlengde van de benadering van Moore, aan wie zij in het voorwoord haar '*most fundamental scholarly debt*' betuigt.¹⁸ Evenals Moore toont zij zich kritisch zowel tegenover liberale als marxistische pretenties. Maar haar onderwerpeuze, de sociale revolutie, haar duidelijke kennis van zaken bij de bespreking van de marxistische en neomarxistische theorie, haar beoordeling van bepaalde politieke ontwikkelingen wijzen op een radicaler politiek standpunt dan dat van Moore. Verder is haar aanpak door het uitgesproken structuralistische perspectief en de streng systematische opzet ook 'sociologischer' dan die van Moore.

Skocpol moet weinig hebben van romantische, voluntaristische interpretaties, waarbij revolutie als het werk van bezielende leiders en bezielde massa's wordt gezien. De oorzaken en gevolgen van revo-

luties moeten volgens haar in termen van onpersoonlijke, politieke en maatschappelijke structuren geconceptualiseerd worden.

De opzet van het boek sluit nauw aan bij dit perspectief. In het eerste deel worden systematisch de oorzaken van de revoluties in Frankrijk, Rusland en China behandeld, in het tweede deel de gevolgen. Al met al maakt dit het boek niet bepaald tot licht verteerbare kost. Het is bovendien de vraag of men bij de analyse van deze revoluties zo sterk van persoonlijke en ideologische invloeden kan abstraheren als Skocpol doet. Maar inhoudelijk, in het licht van de hierboven behandelde theorieën, bevat haar studie beslist een aantal verhelderende inzichten.

Sociale revoluties, zo constateert Skocpol, vonden niet zozeer in de meest ontwikkelde, noch in de minst ontwikkelde landen plaats, maar in grote landen die een soort tussencategorie vormden. De staatsvorm van deze rijken wordt door haar omschreven als een agrarische bureaucratie. Deze agrarische bureaucratieën nu kwamen in de decennia voor de revolutie op twee fronten onder toenemende druk te staan. In de eerste plaats van buitenaf, door de rivali-

teit met andere grote landen die zich sneller ontwikkelden. Skocpol ruimt een belangrijke plaats in voor de internationale context als conditie voor revolutie. In de tweede plaats kwam de agrarische burokratie binnenlands in conflict met traditionele elites die hun geprivilegeerde positie op het platteland tegen de opdringende staatsinvloed trachtten te beschermen.

In tegenstelling tot de orthodox-marxistische opvatting gaat Skocpol uit van de potentiële autonomie van de staat tegenover de bezittende klasse. Maar de heersende regimes in Frankrijk, Rusland en China waren niet in staat het particularisme van de traditionele elites te breken en de belemmeringen op te ruimen voor een snelle modernisering, die de positie van de staat tegenover het buitenland zou versterken. In een situatie van interne en externe politieke crisis leidden de boerenrevoltes die min of meer endemisch waren in dit soort maatschappijen, tenslotte tot een succesvolle revolutie. De revolutie leidde in alle drie de landen tot een belangrijke versterking van de staatsmacht en tot een vergaande integratie van alle bevolkingsgroepen binnen de nieuwe staatsstructuren. Daardoor waren de nieuwe machthebbers in staat de maatschappelijke hervormingen door te voeren die onder het oude regime niet haalbaar waren. Skocpol erkent dat er ook verschillen tussen deze drie grote revoluties bestonden – verschillen in duur, ideologie en organisatie van de revolutie. Maar de algemene betekenis van alle drie de revoluties was volgens haar dezelfde, namelijk de stimulering van staatsvorming en modernisering in de betrokken landen.

Skocpol maakt geen aanspraak op algemene geldigheid voor haar analyse. Ze wijst erop dat de staatsvorming en modernisering in vergelijkbare landen als Pruisen en Japan juist zonder sociale revolutie voltrok. Bovendien hebben zich in onze eigen eeuw, in de nasleep van de beide wereldoorlogen en de dekolonisatie, in relatief kleine en weinig ontwikkelde landen als Mexico, Cuba, Vietnam en Ethiopië ook sociale revoluties voltrokken, onder heel andere historische omstandigheden.

Toch maakt Skocpol het heel aannemelijk dat dezelfde variabelen die zij bij de analyse van de sociale revoluties in Frankrijk, Rusland en China onderscheidde, ook van toepassing kunnen zijn in genoemde gevallen, zij het in verschillende mate. Overigens acht ze het huidige tijdsgewricht weinig bevorderlijk voor sociale revoluties. De bewapening en organisatiegraad van de heersende regimes in de Derde Wereld is over het algemeen sterk toegenomen de laatste jaren, en indien ze toch mochten uitbreken zijn sociale revoluties

zeer kwetsbaar geworden voor buitenlandse interventie.¹⁹ Een door de wol geverfde linkse waarnemer als Chaliand liet zich in de zelfde zin uit, sceptisch geworden door de grote discrepantie tussen de zeer revolutionaire rethoriek en de weinig revolutionaire praktijk van veel bewegingen en regimes in de Derde Wereld – een discrepantie die literair heel knap in Naipauls romans wordt beschreven.²⁰

Toch blijven er revoluties uitbreken in de Derde Wereld, vaak in landen waar vriend noch vijand ze zou verwachten. De Islamitische revolutie in Iran is daar een interessant voorbeeld van. Dit is nu een revolutie die over het algemeen zowel in het liberale als het radicale kamp een zeer ongunstige, 'demonische' beeldvorming oproept. In hoeverre deze negatieve beeldvorming door een meer gedistantieerde analyse zal worden bevestigd, moet nog blijken. Uit de hierboven beschreven ontwikkeling van de theorievorming mogen we wellicht concluderen dat zo'n analyse zelfs indirect nauwelijks invloed zal uitoefenen op het verloop van deze revolutie, maar wél bij kan dragen tot een beter begrip ervan.

Noten

1. Zie over de 'carrière' van het begrip revolutie P. Zagorin, 'Prolegomena to the Comparative History of Revolution in Early Modern Europe', in: *Comparative Studies in Society and History* 18 (1976) 151-155.
2. Vgl. R.A. Nisbet, *The Sociological Tradition* (London 1967) 21 e.v.
3. C. Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York 1965) 16.
4. Regelmatige deelnemers aan de bijeenkomsten die tussen 1932 en 1934 plaatsvonden, waren ondermeer de sociologen Parsons, Homans en Merton; vgl. A.W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology* (London 1971) 149.
5. Brinton, *Anatomy*, 265 e.v.
6. Deze benadering was nauw verbonden met allerlei sociologische moderniserings- en economische groeitheorieën. Haar belangrijkste vertegenwoordiger was de econoom W.W. Rostow, schrijver van *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* uit 1960 en adviseur van Kennedy en Johnson. Zie over de Amerikaanse 'action-intellectuals' en hun ideeën, R.A. Packenham, *Liberal America and the Third World. Political Development Ideas in Foreign Aid and Social Science* (Princeton 1973) 61 e.v., 129 e.v.
7. J. Woddis, *New theories of revolution. A commentary on the views of Frantz Fanon, Régis Debray and Herbert Marcuse* (New York 1972). Vgl. F. Fanon, *Le damnés de la terre* (Paris 1961); R. Debray, *Révolution dans la Revolution? Lutte armée et lutte politique en Amérique Latine* (Paris 1967); H. Marcuse, *One Dimensional Man* (Boston 1964) en *Das Ende der Utopie* (Berlin 1967).
8. Zoals de liberale revolutietheorie nauw verbonden was met meer algemene moderniserings- en groeitheorieën, was de neomarxistische revolutietheorie ingebed in een meer algemene imperialismetheorie, waardoor de ontwikkeling van het Westen en de onderontwikkeling van de Derde Wereld uit elkaar verklaard werden – in de woorden van haar belangrijkste vertegenwoordiger, André Gunder Frank, 'the two opposite faces of the same coin'; *Capitalism and underdevelopment in Latin America* (New York 1969) 9.
9. Zie voor een kritische bespreking van het 'third-worldism' en de 'political pilgrimage' onder Westerse intellectuelen, G. Gêrand, *Revolution in the Third World* (Harmondsworth 1978) en P. Hollander, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba* (New York 1981).
10. *Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie* (Amsterdam 1971); in herdruk *De lange mars der emancipatie* (Amsterdam 1976).
11. M. Korzec, 'Wertheim en emancipatie: een sociologie van bovenaf?', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1 (1974) nr. 3, 3-18; vgl. Wertheims replek en Korzecs dupliek, *ibidem*, nr. 4, 58-64, 64-75. Zie voor een gelijk gestemde maar minder scherp gestelde kritiek, Th.J. Hoening, *Mens en Maatschappij* 48 (1973) 281-299.
12. Zie het kritische overzicht van de recente literatuur in de hier verderop behandelde studie van Skocpol. Vgl. de compacte maar veelzijdige studies van E.W. Wolf, *Pesant Wars of the Twentieth Century* (London 1971) en J. Dunn, *Modern Revolutions. An introduction to the analysis of a political phenomenon* (Cambridge 1972).
13. De typering is van M.C. Brands, 'Over menselijke ellende', *De Gids* 137 (1974) 151.
14. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston 1966).
15. Vgl. M. van Rossem, *Het radicale temperament. De dubbele politieke bekering van een generatie Amerikaanse intellectuelen (1934-1953)* (Utrecht 1983) 265 e.v.
16. Vgl. J.M. Wieners 'Review of Reviews', *History and Theory* 15 (1976) 146-176.
17. *Injustice, The Social Bases of Obedience and Revolt* (New York 1978) 357-376.
18. *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge 1979) xv.
19. *ibidem*, 284 e.v.
20. Chaliand, *Revolution*, 133 e.v., 164 e.v.; vgl. V.S. Naipaul, *Guerrillas* (Harmondsworth 1975).

Het gebruik van kwantitatief materiaal in de klas

B. Molenkamp

De Middeleeuwse samenleving van Europa in cijfers

In de brugklas hebben de leerlingen kennis gemaakt met de Middeleeuwse samenleving. Daarbij zijn ongetwijfeld de kenmerken, typisch voor die samenleving, aan bod gekomen. In deze bijdrage schenken we aandacht aan de samenstelling van de bevolking naar grootte en we gaan na welke gevolgen dat heeft gehad voor de voedselvoorziening. Tevens maken we een vergelijking met de hedendaagse bevolkingsamenstelling.

Na behandeling van de stof moeten de leerlingen een antwoord kunnen geven op de volgende vragen:

- hoe groot is rond 500, 650, 1000, 1340 en 1450 de bevolking in Europa
- waardoor neemt na 1350 de bevolking zo snel af
- waardoor is in de Middeleeuwen het geboortevershot zo gering
- waardoor neemt sinds ongeveer 1800 de wereldbevolking zo snel toe
- hoe is de relatie tussen bevolkingsgroei en bestaansmiddelen

Opdrachten

- a. maak een grafiek van de ontwikkeling van de bevolking in Europa tussen 500 en 1450;
- b. wat valt je op bij de jaren 650 en 1450;
- c. wat kan, volgens jou, daarvan de oorzaak zijn?
- d. hoeveel mensen leven op aarde rond 500
rond 1500
- e. vul in:
de groei van 250 milj. tot 500 miljoen mensen vindt plaats in ... jaar
van 500 milj. tot 1 miljard mensen vindt plaats in ... jaar
van 1 miljard tot 2 miljard mensen vindt plaats in ... jaar
van 2 miljard tot 4 miljard mensen vindt plaats in ... jaar

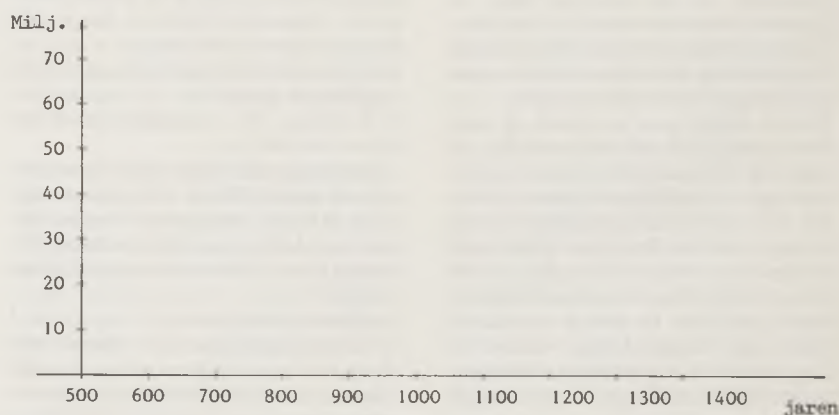
In grafiek 2 is de groei van de wereldbevolking aangegeven

Lees nu tekst één

- f. waardoor neemt in de Middeleeuwen de bevolking zo langzaam toe?

Gebied	500	650	1000	1340	1450
Griekenland en Balkan	5	3	5	6	4,5
Italië	4	2,5	5	10	7,5
Iberisch schiereiland	4	3,5	7	9	7
Zuid-Europa totaal	13	9	17	25	19
Frankrijk- Nederland	5	3	6	19	12
Britse eilanden	0,5	0,5	2	5	3
Duitsland - Scandinavië	3,5	2	4	11,5	7,5
West- en Midden Europa totaal	9	5,5	12	35,5	22,5
Slavische ruimte	5	3			
Rusland			6	8	6
Polen-Litauen			2	3	2
Hongarije	0,5	0,5	1,5	2	1,5
Oost-Europa totaal	5,5	3,5	9,5	13	9,5
Europa totaal	27,5	18	38,5	73,5	51

Bevolking – in miljoenen – op verschillende tijdstippen tussen 500 en 1450.

Grafiek 1 – eigen grafiek

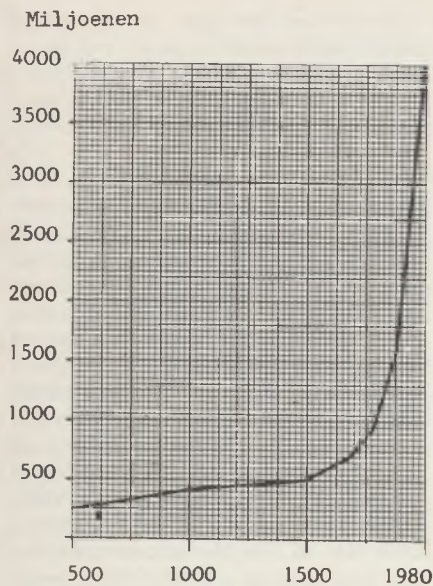
- g. waardoor is de grote toename van de wereldbevolking sinds 1850 te verklaren?
- h. noem drie gevolgen van de grote bevolkingsgroei sinds 1850

Lees tekst twee

- h. de gebeurtenissen uit de tekst vinden plaats tussen de 11e en de 13e eeuw.

Ga terug naar grafiek één (je eigen grafiek):

- wat gebeurt er tussen 1000 en 1300 met de bevolking
- waardoor is dit nu volgens de tekst mogelijk geweest.
- vergelijk dit antwoord met jouw antwoord op vraag c.

Grafiek 2 – groei wereldbevolking

Tekst één Bevolkingsgroei

In vergelijking met de bevolkingsexplosie van de moderne mensheid is de groei van de Middeleeuwse bevolking zelfs in goede tijden gering. Het aantal geboorten per jaar is maar weinig minder dan het aantal sterfgevallen. Men schat dat nauwelijks 1/3 van de volwassenen in staat waren te trouwen, ofschoon het aantal geboorten in die tijd groter was dan heden. Rond een kwart van de kinderen stierf reeds in het eerste levensjaar en van de overigen werd 1/3 nauwelijks ouder dan 10 jaar. Veel vrouwen stierven tussen de 20 en 40 jaar, omdat het groot aantal bevallingen en het zware werk op het veld hen bevattelijker maakten voor ziekten dan de mannen van die leeftijd. Tegen ziekte en ongevallen was men in het algemeen hulpeloos. Er waren geen middelen tegen besmettelijke ziekten als malaria en tuberculose. In 1350 teisterde een pestepidemie Europa.

Tekst twee

De verschillende technische verbeteringen en het in algemeen gebruik komen van vroegere uitvindingen, zoals het hoefijzer en de ploeg, hebben veel gevolgen gehad. Dank zij het drieslagstelsel werden de opbrengsten hoger en door toepassing van de paardentrekkracht werd de opbrengst van de arbeid verhoogd.

Door de zware ploegen werd de ontginning van de bossen en moerassen mogelijk gemaakt, de ontwatering van de aangelegde akkers kan gebeuren door ze in gewelfde vorm te ploegen.

(uit: *Riddertijd. Dagelijks leven in de Middeleeuwen*. National Geographic Society/De Haan, z.j. p. 55)

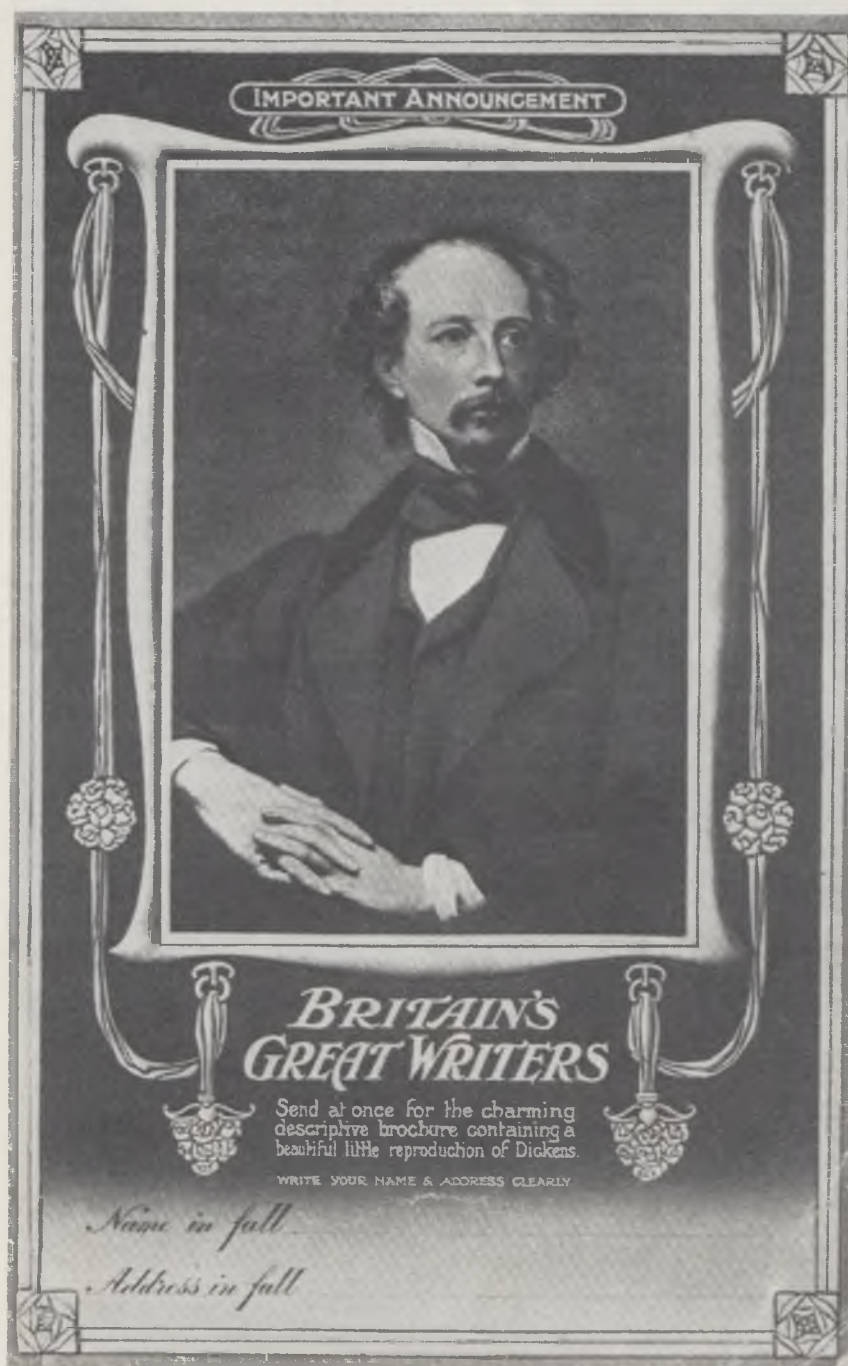
Materiaal ontleend aan:

W. Hug (hrsg.) *Geschiedliche Weltkunde*, 1976.

B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500 – 1850)*, Utrecht 1960.

De twee gezichten van Olivier Twist

E. Janssen Perio

De teksten en de illustratie op p. 25 zijn afkomstig uit:

Charles Dickens, *De lotgevallen van Olivier Twist*. Vert. C.J. Kelk, Het Spectrum, Utrecht 1968.

Met dank aan de uitgever.

De kans dat onze leerlingen zich aan de lectuur van Dickens wagen, is – zo kunnen we wel aannemen – tegenwoordig tamelijk gering, al is de kans groot dat zij in de loop van hun leven nog eens een film of musical, op 'Olivier Twist' gebaseerd, te zien krijgen.¹ De vraag of zij hieraan erg veel missen, wil ik hier open laten; dit boek van Dickens, in afleveringen geschreven toen hij ongeveer 25 jaar oud was, is grotendeels wat langdradig en drakerig (in tegenstelling tot de veel rijpere, half autobiografische roman 'David Copperfield', het lievelingsboek van Godfried Bomans). Ondanks – of misschien ook wel dank zij – zijn tekortkomingen heeft 'Olivier Twist' na zijn verschijnen in 1837/38 grote indruk gemaakt en is de Europese burgerij het, als alle werk van Dickens, gretig blijven lezen.

Dat het boek zich ten dele afspeelt in de onderwereld van Londen, vergrootte voor die burgerij waarschijnlijk alleen maar de aantrekkingskracht ervan; het was heerlijk om aan de haard gezeten te huiveren over de slechtheid van diep gezonken mensen, zeker als zich tegenover hen nobele lieden opsteden, die doorgaans, gelukkig, de overhand kregen en ervoor zorgden dat het kwaad werd gestraft en het goede zegevierde.

Een positieve kant van dit boek evenals van menig ander werk van Dickens, is dat het de burgerij ook enig sociaal besef bijbracht. Het is bekend dat het begin van Olivier Twist een aanklacht vormt tegen de Engelse armenwet van 1834, die armelastigen naar het alles behalve idyllische armenhuis verwees. Wat Trevelyan in zijn 'Sociale geschiedenis van Engeland' schrijft: 'De noodzaak het leven in de armenhuizen minder aantrekkelijk te maken dan het werk in de fabriek of op het land was het beginsel van de uitvoerders van de wet, en omdat zij in die tijd het werk niet aantrekkelijker konden maken door de instelling van een minimumloon, voelden zij zich verplicht de omstandigheden in het armenhuis nog ellendiger te maken', lijkt een parafrase van de toestanden die Dickens in het 2e hoofdstuk van zijn boek als romanschrijver heeft geëvoceerd.² Wat de toepassing van deze wet voor de kleine Olivier en zijn lotgenoten betekende en hoe zij hierop reageerden, is inderdaad door Dickens zo schitterend beschreven, dat men hier wel van een onsterfelijke passage mag spreken. Wie mocht denken dat Dickens zijn

portret van de 'regenten' heeft gechar-geerd, kan b.v. de befaamde Nederlandse arbeidsenquête van 1887 – dus een halve eeuw later – raadplegen over de mentaliteit van Nederlandse werkgevers uit die tijd.³

Er is echter een ander aspect aan dit boek, dat minder bekend en minder verheffend is. Een van de hoofdpersonen van dit boek, en waarschijnlijk de meest fascinerende persoonlijkheid (wat men zeker niet kan beweren van het tamme jongetje Olivier), is namelijk de joodse aanvoerder van de misdadigersbende die Olivier tot twee keer toe ontvoert en probeert te misbruiken, om niet te zeggen: te verderven. Deze Fagin, in de lijst van personages aan het einde van de Nederlandse vertaling omschreven als 'de Jood, heler en aanstoker van misdaden, hoofd van de (misdadigers)bende',⁴ lijkt een personificatie van het kwaad, ja een demonische figuur – wat op zichzelf zeker aansluit bij een Europese, deels literaire traditie, om 'de jood' als een duivelse figuur af te schilderen.⁵ De vergelijking met Shylock ligt hier voor de hand, maar in het geval van Shakespeare's drama (*The Merchant of Venice*) is men doorgaans gewaarschuwd dat we redenen hebben om dit stuk met, zacht gezegd, gemengde gevoelens te lezen, horen en of zien. Het zou wel eens kunnen zijn – en ik ben er zelf van overtuigd – dat een portrettering als die van Fagin in een enerzijds toch secundaire rol, maar anderzijds met een zekere vanzelfsprekendheid m.b.t. het jood-zijn van een zo weerzinwekkend individu, veel gevaarlijker was en is. Men kan het ook anders stellen: juist de argeloosheid waarmee een ongetwijfeld van humane gevoelens bezield en door moraliserende neigingen gedreven schrijver als Dickens deze joodse aarts-

schurk tekent, maakt duidelijk hoe diep antisemitische vooroordelen in de vorige eeuw in een van de meest beschaafde en tolerante landen van Europa geworteld waren.⁶

De didactische mogelijkheden én moeilijkheden zijn waarschijnlijk beide in deze spanning aanwezig. Het is uiteindelijk het gemakkelijkst en het meest verleidelijk om alleen het ene aspect te belichten en Dickens te citeren als een literaire aanklager van sociale misstanden – en dan heeft men in het optreden van de hongerige Olivier ongetwijfeld een ijzersterke tekst. Het is misschien wat zuur om daarna het succes te gaan bederven door aan te tonen dat ook deze grote schrijver onderhevig is geweest aan het kwaadaardigste vooroordeel van de Europese beschaving, waarbij men bovendien het risico loopt dat leerlingen van Dickens alleen nog onthouden dat hij een antisemiet zou zijn geweest. De mogelijke didactische winst lijkt me echter toch van meer belang, namelijk dat men de leerlingen ervan kan doordringen, of althans hen er een idee van kan laten krijgen, hoe diep het antisemitisme geworteld is en was in onze cultuur, en dat het dus nog iets anders betekent dan een merkwaardig waandenkbeeld van enige domme en boosaardige lieden, die op bevel van de meest boosaardige onder hen hun Endlösung of holocaust organiseerden.

Noten

1. Van 'Olivier Twist, or The Parish Boy's Progress' is kort na de verschijning al een toneeluitvoering gemaakt, onder dezelfde titel (ontleend aan KINDLERS Literatuur Lexikon, dtv-uitgave, Bd. 16, s.v. Oliver Twist).
2. G.M. Trevelyan, *Sociale geschiedenis van*

Engeland. Vert. door drs. G.D.J. Blok, Aula-pb. 381, Utr./Antw. 1968, p. 585.

3. Een heruitgave van de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' is bezorgd en ingeleid door Jacques Giele (3 delen, onder de titel 'Een kwaad leven', Nijmegen, Uitg. Link, 1981).

4. De weergegeven passages zijn ontleend aan de vertaling van C.J. Kelk; *Charles Dickens, De lotgevallen van Olivier Twist*. Geïllustreerd met de oorspronkelijke prenten van George Cruikshank, Prisma-pb., Utr./Antw. 1968 (2 dr.).

5. Getuige b.v. Norman Cohn in 'Warrant for Genocide – The myth of the Jewish world-conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion, London 1967: 'In the Middle Ages Jews had been seen as agents of Satan, devil-worshippers, demons in human form. It is one of the achievements of the modern antisemitic movement that in the late nineteenth century it was able to revive this archaic superstition' (p. 41, begin van Ch.II: 'Against Satan and the Alliance Israélite Universelle').

6. Later zou Dickens in zijn 'Our Mutual Friend' een zeer gunstig getekende Jood doen figureren. John Forster schreef in zijn 'The life of Charles Dickens vol II, London 1911, p. 326 dat Dickens hiermee beoogde 'to wipe out reproach against his Jew in Oliver Twist as bringing dislike upon the religion of the race he belonged to'. Fagin, aldus schreef Dickens toen, 'is a Jew, because it unfortunately was true, of the time to which that story refers, that that class of criminal almost invariably was a Jew. But surely no sensible man of woman of your persuasion (de kritiek op de Fagin-figuur kwam van een Joodse kennis) can fail to observe – firstly, that all the rest of the wicked dramatic personae are Christians; and, secondly, that he is called 'The Jew', not because of his religion, but because of his race.'

De regenten waren zeer verstandige, degelijke en wijsgerig aangelegde naturen; en toen zij er zich toe zetten zich bezig te houden met het werkhuis, begrepen zij terstond, wat gewone mensen nooit ontdekt zouden hebben, dat de armelui er veel mee op hadden! Het was gewoon een publieke gemakelijkheid voor de armen; een soort café, waar zij niets hoefden te betalen, het hele jaar door een gratis ontbijt, lunch, middageten en avondmaal; een paradijs van cement en steen, waar alleen maar gebeuzeld en niet gewerkt behoefde te worden.

'Wacht even!' zeiden de regenten, met wijze gezichten, 'het is net iets voor ons om dat nu eens recht te zetten; daar zullen wij eens gauw een stokje voor steken.' En dus stelden zij als regel, dat alle arme mensen maar te kiezen hadden (want dwingen wilden zij niemand) tussen een langzaam verhongeringsproces in het huis en een snelle hongerdood daar buiten. Met het oog hierop kwamen zij met de waterleiding overeen hun een onbepaalde hoeveelheid water en

met een korenkoper hun op geregelde tijden een kleine hoeveelheid havermeel te leveren; waarna zij dagelijks drie maaltijden van dunne pap instelden, tweemaal per week met een ui en 's zondags met een half broodje erbij. Voorts troffen zij nog een heleboel andere wijze en menslievende regelingen, met een speciale voorziening voor de vrouwen, waar wij hier maar niet op zullen ingaan; verleenden welwillend medewerking om scheiding te weeg te brengen tussen armlastige echtparen in verband met de hoge kosten van een rechtsgeding voor de Doctors' Commons¹ en namen, in plaats van een man te dwingen voor zijn gezin te zorgen, zoals tot dusver was gebeurd, dit gezin van hem af en veranderden hem in een vrijgezel! Het zou onmogelijk zijn geweest te bepalen hoeveel liefhebbers voor die bevrijding onder de beide laatste rubrieken, in alle klassen der maatschappij zich daartoe zouden hebben opgeworpen, als deze niet onafscheidelijk aan een opname in het werkhuis was verbonden; maar de heren van het bestuur waren uitge-

slapen en zij hadden deze moeilijkheid voorzien. De bedoelde bevrijding was onafscheidelijk van het werkhuis en de pap; en dat schrikte de mensen af.

Het eerste halfjaar dat Olivier Twist in het werkhuis verbleef, bevond zich dit nieuwe systeem in volle werking. In het begin kwam het tamelijk duur uit in verband met de zeer gestegen rekening van de begrafenisondernemer en de noodzakelijkheid de kleren in te nemen van alle arme stakkers, wie deze losjes om de weggeslonken en gekrompen lijven fladderden, nadat zij een week of wat op het pap-rantsoen hadden gestaan.

Maar het aantal 'verpleegden' van het werkhuis werd even dunnetjes als de armen zelf; en het bestuur was in zijn nopjes.

Het vertrek, waar de jongens hun eten kregen, was een grote stenen zaal met een ingemetselde ketel aan een der einden; daaruit schepte de 'vader', die daartoe speciaal een voorschoot droeg, op de etensuren met een pollepel de pap op, daarin bijgestaan door een paar vrouwen. Van dit feestelijk brouwsel kreeg elke jongen één soepkommetje vol en niet meer behalve bij gelegenheden van algemene feestvreugde, dan kreeg hij er nog een ons brood bij. Deze kommen behoeften nooit gewassen te worden. De jongens polijsten ze met hun lepel glad, tot zij weer als schoon glommen; en als zij met die bewerking gereed waren (deze duurde trouwens nooit lang, want de lepels waren bijna even groot als de kommetjes), zaten zij gewoonlijk naar de voerbak te staren met zulke begerige ogen als wilden zij het tot de bakstenen toe, waarvan het gemaakt was, verslinden; intussen hielden zij zich echter bezig met zo intens mogelijk hun vingers af te likken in de hoop, dat er misschien nog een paar spatjes pap op mochten zijn terecht gekomen. Jongens hebben gemeenlijk een uitnemende eetlust. Drie maanden lang leden Olivier Twist en zijn makkertjes de kwelling ener langzame hongerdood, op het laatst werden zij zo razend en wild van de honger, dat een van de jongens, die groot was voor zijn leeftijd en die aan dit soort dingen niet gewend was geweest (want zijn vader had een kleine gaarkeuken gehouden), duistere toespelingen tegen zijn kameraden begon te maken, dat als hij niet dagelijks een tweede kom pap kreeg, hij er op een nacht nog wel eens toe zou komen om de jongen, die naast hem sliep, toevallig een zwak ventje en nog heel jong, op te eten. Uit zijn ogen straalde zulk een wilde vraatzucht, dat zij geenszins aan zijn woorden twijfelden. Er werd raad gehouden; er werd geloot wie het zou wagen na het maal naar de vader toe te gaan en om méér te vragen; het lot viel op Olivier Twist.

De avond brak aan; de jongens gingen op hun plaats zitten. De vader in zijn koksuniform, stelde zich op bij de trog; zijn armzalige helpsters kwamen achter hem staan; de

pap werd uitgedeeld; en een lang gebed werd uitgesproken over het kleine rantsoen. De pap verdween; de jongens fluisterden onder elkaar en blikten naar Olivier; terwijl zijn naaste burens hem met de elboog aanstieten. Zo klein als hij was, de honger maakte hem wanhopig, de ontbering roekeloos. Hij stond van tafel op, en met kom en lepel in de hand op de vader afstevenend, zei hij, ietwat beduusd over zijn eigen stoutmoedigheid:

'Meneer, mag ik u alstublieft nog om een weinigje verzoeken?'

De vader was een dikke gezonde kerel; maar nu werd hij doodsbalek. Enige ogenblikken staarde hij in ontzetting de kleine opstandeling aan en zocht toen steun tegen de voerbak. De helpsters waren verlamd van schrik: de jongens van angst.

'Wat!' bracht de vader eindelijk met flauwe stem uit.

'Mag ik alstublieft nog om een weinigje verzoeken, meneer,' herhaalde Olivier.

De meester sloeg met de pollepel in de richting van Oliviers hoofd; pakte hem bij de armen en gilde luid om de pedel.

Juist was het bestuur in plechtige zitting bijeen, toen mijnheer Bumble in grote opwindning de kamer binnent stormde en zich tot de heer in de hoge zetel wendde met de woorden:

'Mijnheer Limbkins, neemt u me niet kwalijk! Olivier Twist heeft om méér gevraagd!'

Algemene opschudding. Ontzetting tekende zich af op ieders gelaat.

'Om méér?' zei de heer Limbkins. 'Bedaar, Bumble, en antwoord duidelijk op mijn vraag. Begrijp ik het goed, dat hij om méér heeft gevraagd, nadat hij het avondmaal had gebruikt, dat hem volgens de regelen wordt toegekend?'

'Juist, mijnheer,' antwoordde Bumble.

'Die jongen komt nog eens aan de galg,' zei de heer met het witte vest. 'Dat weet ik zeker, die jongen komt nog eens aan de galg.'

Niemand sprak de mening van deze profetische heer tegen. Er ontspon zich een levendige gedachtenwisseling. Olivier werd veroordeeld tot onmiddellijke opsluiting; en de volgende morgen werd er buiten op de poort een biljet geplakt, waarop een beloning van vijf pond werd uitgelooft voor ieder, die Olivier Twist van de gemeente wilde overnemen. Met andere woorden, iedere man of vrouw, die een leerjongen nodig had in zaak, bedrijf of beroep, kreeg Olivier Twist aangeboden met nog vijf pond erbij.

'Niets staat voor mij vaster dan dat,' zei de heer met het witte vest, toen hij de volgende morgen aan de poort klopte en het biljet las: 'Niets staat voor mij vaster dan dat die jongen van zijn leven nog eens aan de galg komt.'

1. College van rechtsgeleerden, dat tot 1858 zekere zaken als echtscheiding, burgerlijk huwelijk, erfeniskwesties behandelde.

'Hé, wat is dat?' vroeg Sikes, terwijl hij op de Jood trad, die juist het bankbiljet had aangepakt. 'Dat is voor mij, Fagin.'

'Nee, neen, beste vriend,' zei de Jood. 'Dat is voor mij, Bill. Jij krijgt de boeken.'

'Als ik dat niet krijg!' riep Bill Sikes, terwijl hij vastbe-

sloten zijn hoed weer opzette, 'ik en Nancy, ten minste, dan breng ik de jongen weer terug.'

De Jood schrok. Ook Olivier kreeg een schok maar in een andere zin, want hij hoopte, dat de ruzie werkelijk daarop zou uitdraaien, dat hij weer terug werd gebracht.

'Kom, geef op, wil je?' zei Sikes.

'Dat is niet eerlijk, Bill, vind jij dat nou eerlijk, Nancy?' vroeg de Jood.

'Eerlijk of niet,' antwoordde Sikes, 'geef over, zeg ik je! Denk je, dat Nancy en ik niks beters weten te doen met onze kostbare tijd dan jongens opsporen en weer terugbrengen, die door jouw toedoen zijn opgepikt? Geef het me, gierig oud geraamte, dat je bent, geef op!'

Terwijl de oude Jood zijn slaapmuts afnam en een aantal spottende buigingen maakte voor het ontstelde kind

Met deze zachtzinnige bewoordingen wong de heer Sikes de banknoot tussen duim en vinger van de Jood vandaan en terwijl hij de oude man ijskoud bleef aanstaren, vouwde hij het zo klein mogelijk op en bond 't in zijn halsdoek.

'Ziezo, dat is ten minste vast iets voor onze moeite,' zei Sikes, 'maar nog niet half genoeg. Jij mag de boeken houden als je van lezen houdt en anders verkoop je ze maar.'

'Het zijn prachtboeken,' zei Charley Bates, die onder allerlei grimassen zich aanstelde of hij serieus een van de boekdelen las: 'prachtig schrift, hè Olivier?' Toen hij de verslagen blik zag, waarmee Olivier naar zijn kwelgeesten keek, moest vriend Bates, die begiftigd was met een levendig gevoel voor humor, weer zo vreselijk lachen, dat hij nog meer lawaai maakte dan de eerste keer.

'Die zijn van die oude heer,' zei Olivier handenwringend, 'van die beste, brave, vriendelijke oude heer, die mij in zijn huis heeft opgenomen en verpleegd toen ik haast doodging van de koorts. Ach, toe, stuur ze hem terug, stuur hem de boeken en het geld terug. Hou mij dan maar voor altijd hier, maar stuur hem dat alles terug. Anders denkt hij nog, dat ik het gestolen heb, en de oude juffrouw ook en allen, die zo

goed voor me zijn geweest, zullen denken, dat ik ze gestolen heb. Ach, toe, heb toch medelij met mij en stuur ze hem terug!'

Bij die woorden, uitgebracht met al de kracht van zijn hartstochtelijk verdriet, viel Olivier voor de Jood op zijn knieën en sloeg in de uiterste radeloosheid zijn handen saam.

'Die jongen heeft gelijk,' merkte Fagin op, terwijl hij steeds omzag en zijn borstelige wenkbrauwen tot één dikke bos samentrok. 'Je hebt gelijk, Olivier, groot gelijk; ze zullen zeker denken, dat je ze gestolen hebt. Haha!' grinnikte de Jood zich in de handen wrijvend, 'als wij het er op hadden aangelegd, had het niet mooier kunnen treffen!'

'Zeker niet,' antwoordde Sikes, 'dat begreep ik direct toen ik hem Clerkenwell over zag komen met de boeken onder zijn arm. 't Is prachtig gelopen. Het is natuurlijk een stel halfzachten, anders hadden ze hem nooit opgenomen en ze zullen heus ook niet naar hem informeren, uit angst, dat ze hem zouden moeten aangeven en hij in de bak terecht kwam. Die zaak is tamelijk safe.'

Onder dit gesprek had Olivier beurtelings als verwilderd van de een naar de ander gekeken zonder goed te begrijpen wat hier eigenlijk gaande was, maar toen Bill Sikes was uitgesproken, sprong hij plotseling overeind en vloog de kamer uit; kreten om hulp slakende, die heel het gammele oude huis deden daveren.

'Hou die hond bij je, Bill!' kreet Nancy, en sprong naar de deur, die zij sloot, terwijl de Jood en zijn twee leerlingen Olivier achterna renden. 'Hou die hond bij je, anders scheurt hij die jongen uit elkaar!'

'Nèt goed!' riep Sikes, die zich aan de greep van het meisje ontworstelde. 'Laat je me los, of ik sla je hoofd te pletter tegen de muur.'

De inbreker smiet het meisje van zich af naar het andere eind van het vertrek, juist toen de Jood met de twee jongens terug kwam, met Olivier tussen hen in.

'Wat is hier aan de hand?' vroeg Fagin rondziend.

'Die meid is gek geworden, geloof ik,' antwoordde Sikes woest.

'O nee,' zei Nancy, bleek en ademloos van het gevecht - 'o nee, geloof dat maar niet, Fagin.'

'Hou dan je gemak, wil je?' zei de Jood met een dreigende blik.

'O nee, dat wil ik ook niet,' antwoordde Nancy op overluiden toon. 'Zo, en wat zeg je daar nou van?'

De heer Fagin was voldoende op de hoogte van de manieren welke het slag vrouwen en meisjes, waartoe Nancy behoorde, er op na houdt, om er genoegzaam van overtuigd te zijn, dat het op dit ogenblik minder geraden was een gesprek met haar te vervolgen. Om de aandacht van het gezelschap op iets anders te vestigen, wendde hij zich daarom tot Olivier.

'Zo, dus jij was van plan er van door te gaan, niet jongenlief,' zei de Jood, terwijl hij uit de hoek van de haard een knoestige knuppel opnam, die bovendien nog vol scherpe kanten zat; 'zeg 'ns even!'

Olivier gaf geen antwoord, hij keek slechts naar de bewegingen van de Jood en haalde snel adem.

'Om hulp roepen, hè? de politie erbij halen, wat?' hoonde de Jood, terwijl hij de jongen bij de arm vatte. 'Die kuren zullen we je wel eens afieren baasje.'

Het nascholingsaanbod voor Geschiedenis en Staatsinrichting 1983-1984

De Coördinatiecommissie Nascholing vergaderde op 25 mei 1983 voor het eerst zonder Daan Roorda. Voor wat hij ons (en u) schonk in de lange periode dat hij ook ten behoeve van de nascholing van geschiedenisdocenten onvermoeibaar werkte, blijven wij hem dankbaar.

G.A.J. Giezeman
W.A. Kattenberg
L.M.P.G. Smeets
Mevr. C.E.M. Veldhuis-Meester
Mevr. D. Verhagen

Jaarlijks komt er vroegtijdig een nascholingsaanbod voor ons vakgebied tot stand.

In de vorm van diverse brochures en folders doen het ministerie en de initiële opleidingen (MO, NLO en Universiteit) hun best de nascholingsmogelijkheden bij de docenten bekend te maken. Het is een gegeven dat niet iedereen bereikt wordt. Om die reden geven wij in Kleio een globaal overzicht van het cursusaanbod voor ons vak per regio.

Wij verwijzen u met klem naar genoemde folders en brochures, die op uw school aanwezig moeten zijn. Bij de daarin vermelde adressen kunt u een uitgebreide beschrijving van de inhoud van de cursussen verkrijgen.

In sommige delen van het land hebben initiële opleidingen en VGN-kringen samen een nascholingsaanbod voor hun regio vastgesteld, andere streken kennen een lossere vorm van samenwerking.

Nu de programmacommissie als organisator van cursussen in VGN-afdelingen per a.s. september ophoudt te bestaan, wijzen wij u erop, dat u voor uw programma-wensen terecht kunt bij de opleidingen in uw regio, liefst via uw VGN-kring.

Mits vroegtijdig aangevraagd – het voorjaar voorafgaand aan het cursusjaar van het jaar daarop: dus in mei/juni '84 voor

de cursus '85/'86 – is er heel wat mogelijk. Niet alle kringen zijn even actief, de nascholing kan ook de uwe weer leven inblazen.

Overigens staat de deelname aan de cursussen los van het VGN-lidmaatschap. Ook collega's die momenteel geen baan in het onderwijs hebben, kunnen zich inschrijven voor nascholingscursussen.

Aan de meeste cursussen zijn enige – zij het geringe – kosten verbonden. Reiskosten boven de f 100,— worden vergoed. De minimale vergoeding is f 10,—.

SNELLE AANMELDING IS GEWENST!

La leçon d'histoire

– *Comment, drôle, vous ne savez pas le nom des trois fils de Dagobert ...*

Regio Noord – Nederland

VGN-kringen: Groningen – Leeuwarden
Organiserende instellingen: NLO Ubbo Emmius, Noordelijke Leergangen, Rijksuniversiteit Groningen

Centrale informatie en aanmelding bij: Faculteitsbureau Letteren, Grote Kruisstraat 2-I, 9712 TS Groningen, tel. 050 – 115883.

Cursusaanbod:

- Ontwikkelingen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis in de jaren 1940-1949
- De Verenigde Staten 1917-1949
- Sporen zoeken in de regio.

Regio Oost-Nederland

VGN-Kringen: Zwolle – Hengelo – Zutphen

Organiserende instelling: Christelijke lerarenopleiding Zwolle (CLZ) (zie ook onder regio Zuidoost-Nederland, Utrecht, Noord-Nederland)

Informatie en aanmelding bij: CLZ, Postbus 1363, 8001 EJ Zwolle, tel. 038 – 216672.

Cursusaanbod:

- Nederland van 1940-1949
- De Verenigde Staten van 1917-1949 (Zie ook onder de andere regio's).

Regio-Utrecht

VGN-Kring: Utrecht.

Organiserende instellingen: Centrale Opl. Cursussen voor Middelbare Akten (COCMA) Utrecht, Pedagogisch-Didactisch Instituut voor de leraarsopleiding van de Rijksuniversiteit Utrecht (PDI), Stichting Opleiding Leraren (SOL) te Utrecht.

Centrale informatie en aanmelding bij: Instituutssecretariaat/Nascholing SOL, Archimedeslaan 16, Postbus 14007, 3508 SB Utrecht, tel. 030 – 525111.

Cursusaanbod:

- Nederland 1940-1949
- Verenigde Staten 1917-1947
- Aansluiting BO-VO
- Geschiedenisonderwijs in het Museum
- De Nederlandse Opstand
- Geloof en Geschiedenis
- Vrouwengeschiedenis in theorie en praktijk
- Islam in Nederland.

Bovendien biedt het Instituut voor Geschiedenis samen met het PDI aan de cursussen:

- Nederland 1940-1919
- De Verenigde Staten 1917-1954

Informatie over deze beide cursussen bij: PDI, Mevr. R. Becx, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht

Regio Amsterdam

VGN-Kringen: Amsterdam–Alkmaar–Haarlem

Organiserende instellingen

1. Vrije Leergangen (VL-MO en VL-VU) in samenwerking met de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Centrale informatie en aanmelding: Postbus 90048, 1006 BA Amsterdam, tel. 020 – 934921, tst. 118

Cursusaanbod:

- De Verenigde Staten van Amerika, 1917-1949
- Nederland 1940-1949
- 2. Lerarenopleiding D' Witte Leli te Amsterdam

Informatie en aanmelding: Nieuwe Spiegelstraat 17, 1017 DB Amsterdam, tel. 020 – 225496, tst. 47

Cursusaanbod:

- De Verenigde Staten 1917 – 1949
- Nederland 1940 – 1949

Regio Zuidwest-Nederland

VGN-Kringen: Den Haag – Goes – Rotterdam.

Organiserende instellingen: Lerarenopleiding Zuidwest-Nederland, Nutsacademie Rotterdam/Middelburg, Haagse Leergangen 's Gravenhage, Rijksuniversiteit Leiden, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Centrale informatie een aanmelding: Postbus 2967, 2601 CZ Delft, tel. 015 – 134947, tst. 239.

Cursusaanbod:

- Onderontwikkeling in Afrika: een poging tot historische verklaring
- DBK en geschiedenisonderwijs
- Stads- en dorpsgeschiedenis: een workshop
- Eindexamenonderwerpen 1984
- Museum- en geschiedenisonderwijs
- Museumbezoek I en II
- Kwantitatieve aspecten in de geschiedenis
- Patriciaat in de middeleeuwse steden
- Middeleeuwse opvattingen in het westen over de buiteneuropese wereld
- Ontwikkeling en emancipatie van arbeiders, Nederland 1815-1915
- De economische politiek in Nederland tijdens het interbellum
- De economische politiek in Nederland tijdens het interbellum
- Het Stalinisme
- Het onderwijs in de Holocaust
- Nederland in filmbeelden 1945-1949
- De geschiedenis van de culturele minderheden in Nederland
- De Verenigde Staten 1917-1949
- Ontwikkelingen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland (1940-1949).

Regio Zuidoost-Nederland

VGN-kringen: Arnhem – Nijmegen – Venlo – Heerlen – Maastricht – Eindhoven – Den Bosch – Zutphen.

Organiserende instellingen: Katholieke Universiteit Nijmegen, De Katholieke Leergangen (Tilburg en Sittard), Interstudie (tevorens Gelderse leergangen Arnhem en Nijmegen)

Centrale informatie en aanmelding: Coördinator Nascholing Dr. A.W.F.M. van de Sande, sectie Geschiedenis, Erasmusplein 1, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, tel. 080 – 519333.

Cursusaanbod:

- Nederland van 1940 tot 1949
- De Verenigde Staten van 1917 tot 1949
- Lokale en regionale geschiedenis: 'Nijmegen breekt uit zijn wallen'.
- Mijnen in Limburg
- Slavernij en vrije arbeid in de Grieks-Romeinse oudheid.
- Geschiedenis van China.

**Rectificatie Kleio didactica nr. 9
'De erosie van een hoeksteen'**

MOEDER IN HET GEZIN
EN NIET IN DE FABRIEK !

Op bladzijde 24 van het leerlingenboekje is bij de afbeelding van een KAB-prentbriefkaart helaas de tekst hiervan weggelaten (*Moeder in het gezin en niet in de fabriek!*).

Zonder deze tekst is de illustratie nogal zinloos. Jammer, maar misschien kunt u de leerlingen op de omissie attent maken.

Redactie Kleio didactica.

VGN nieuws

DISCUSSIEDAG

5 NOV. 1983.

**naar een nieuw eindexamen:
doelstellingen en voorstellen.**

1973--Het Nationaal-socialisme in Duitsland, 1918-1939.

1974--De onderdrukking van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland en het verzet daartegen.

1976--De Koloniale geschiedenis van Nederland

1977--Nederland in de Tweede Wereldoorlog, Het Midden-Oosten, 1948-1954

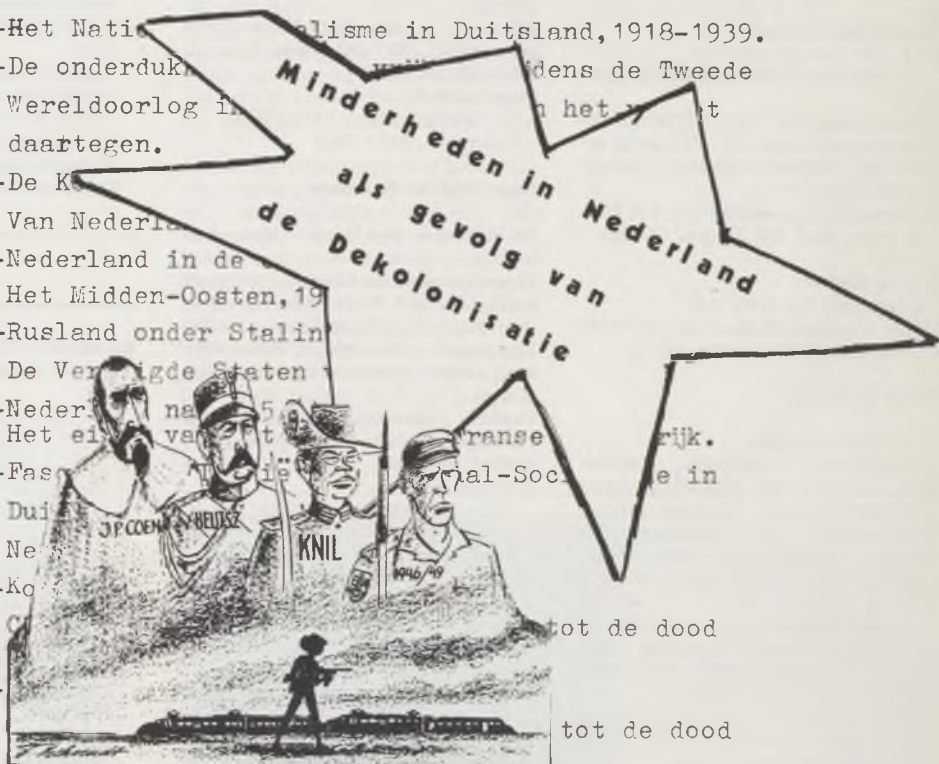
1978--Rusland onder Stalin, De Verenigde Staten

1979--Nederland na 1954, Het einde van het Frans-Nederlands Rijk.

1980--Fascisme, Het Nationaal-Socialisme in Duitsland, 1918-1945.

1981--Koloniale geschiedenis van Nederland tot de dood

1982--De Tweede Wereldoorlog, Het Nationaal-Socialisme in Duitsland, 1918-1945. tot de dood

1983--Cartoon van Fritz Behrendt in Het Parool.
 1939-1946.
 Het Nationaal-Socialisme in Duitsland, 1918-1945.

Plaats:

 Bonifatius College
 Fockema Andreaelaan 3,
 Utrecht.

Opgeven vóór 1 okt. 1983:

 H. Ketelaars
 Fluitersdreef 27,
 6871 LR Renkum.
 tel: 08373-15958

Kroniek

Ongezien en ongehoord geregistreerd

In februari 1983 verscheen een supplement van de *Filmcatalogus van de Rijksvoorlichtingsdienst* (Anna Paulownastraat 76 - 's-Gravenhage - tel. 070 - 614184). In dit supplement hebben enkele films betrekking op het verleden:

- MI 88 De Gravendienst (39 min.), een documentaire uit 1978 over de berging van de resten van een vliegtuig uit de Tweede Wereldoorlog en over de identificatie ervan;

- MI 90 In dienst van de vrede (38 min.), een documentaire uit 1979 over het Nederlandse Detachement van de V.N.-troepen in Libanon;

- MS 1988 Kinderen toen en nu (50 min.), een film, waarin o.m. aandacht voor kinderarbeid vroeger en nu,

Een speciale publieksdienst van de VPRO zorgt voor de uitgave en distributie van teksten, brochures, boeken en cassettes van (en naar aanleiding van) radio- en televisieprogramma's van deze omroep. Het overzicht van al deze uitgaven bevat verschillende materialen, die een functie kunnen hebben in het geschiedenisonderwijs.

Enkele voorbeelden:

- uitgetypte teksten van televisieprogramma's over Weimar, over Stresemann, over Hitler en over Nederland in de jaren 1947-1970;

- uitgetypte teksten van radioprogramma's over het bombardement op Rotterdam, over doemdenken en over 1968;

- cassettebandjes naar aanleiding van radioprogramma's, zoals bijvoorbeeld 'Charta '77'.

Een volledig overzicht met gegevens over prijzen en de wijze van bestellen kan men aanvragen bij: VPRO-Publiekservice - Postbus 11 - 1200 JC Hilversum.

Centrale registratie leermiddelen

De leermiddelengidsen 1983 van de Centrale Registratie Leermiddelen (CRL) zijn uit. Nu vier kloke delen, want de CRL is erin geslaagd naast de reeds bestaande gidsen voor het basisonderwijs, LBO en MAVO nu ook een leermiddelenoverzicht voor HAVO-VWO samen te stellen.

De leermiddelen voor geschiedenis en staatsinrichting in de basisschool beslaan acht pagina's. Op pagina 173 van de gids worden onder het kopje 'methodenbeschrijvingen' de in 'Kleio' verschenen consumentenrapporten van geschiedenismet-

hoden vermeld. De Leermiddelengids Basisonderwijs kost f 28,—.

In de Leermiddelengids LBO zijn tien pagina's gevuld met leermiddelen voor aardrijkskunde en geschiedenis. In deze gids komen geen opgaven van methodebeschrijvingen op geschiedenisgebied voor. Deze LBO-leermiddelengids kost f 27,—.

De MAVO-Leermiddelengids bevat voor geschiedenis en staatsinrichting twaalf pagina's leermiddelen. Ook hier ontbreekt een overzicht van beschrijvingen van geschiedenis- en staatsinrichting leermiddelen. Prijs f 29,00.

En dan de nieuwste aanwinst van de CRL: de HAVO-VWO-Leermiddelengids, een boekwerk van maar liefst 344 pagina's! Twaalf daarvan zijn gewijd aan geschiedenis en staatsinrichting. Ook hier ontbreekt een overzicht van beschrijvingen van deze leermiddelen. Deze gids kost f 33,—.

Aan het eind van alle gidsen komen enige vaste rubrieken voor, zoals een auteursregister, een titelregister, een overzicht van uitgevers (met adressen), gegevens over leermiddelenexposities en (uiterst beperkt) een overzicht van methodebeschrijvingen.

Verdere informatie over deze leermiddelengidsen: CRL - Postbus 2041 - 7500 CA Enschede - tel. 053 - 840840.

C.G. v.d. K.

Docentengids Voortgezet Onderwijs

De tweedelige, losbladige *Docentengids voortgezet Onderwijs* verschijnt onder auspiciën van de Vereniging Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra. Aflevering 24 van april 1983 bevat de volgende nieuwe of gedeeltelijk nieuwe artikelen. In rubriek 2, *Wetgeving: Lager Landbouwonderwijs*. In rubriek 4, *Organisaties en commissies: Anne Frank Stichting*. In rubriek 5, *Publicaties: Informatiebronnen*. In rubriek 6, *Bijzondere schoolvormen: AVO-kunstscholen, Conservatorium, Individueel voortgezet onderwijs, Montessorilyceum*. In rubriek 7, *Projecten: EPOS, Open School, Open Universiteit*. In rubriek 8, *Onderwijskundige onderwerpen: Etnische minderheden, Kunstzinnige vorming Projectonderwijs, Thematisch onderwijs*. In rubriek 9, *Schoolpraktijk: Hulporganisaties (kunstzinnige vorming)*. In rubriek 10, *Vakken: Muziek*. De DGVO is een uitgave van Van Loghum Slaterus te Deventer. Te bestellen bij de boekhandel.

'Veranderend Zionisme, Palestina, Israël en Nederland, 1897 - 1983' 19 april tot 21 november 1983

De tentoonstelling laat door middel van historisch materiaal, foto's brochures en affiche's de ontwikkeling van het zionisme in Nederland zien, vanaf het congres in Bazel in 1897.

In Nederland is het zionisme nooit een grote volksbeweging geworden, zoals bijvoorbeeld in Rusland. Het waren juist de geassimileerde intellectuele joden die zich tot het zionisme aangetrokken voelden. De joodse arbeiders streefden hun gelijkberechtigting na via het socialisme, terwijl de meeste orthodoxen wachtten op de komst van de Messias om naar het heilige land terug te keren. Toch zijn er een aantal Nederlanders vanaf het begin actief betrokken geweest bij de opbouw van de zionistische beweging. Met name Jacobus Kann en Nehemia de Lieme hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. Kann was financieel adviseur van Herzl en medeoprichter van de Jewish Colonial Trust, een bank die nog steeds bestaat. De Lieme was directeur van het Joods Nationaal Fonds, dat geld inzamelde voor de aankopen van land en is tevens voorzitter geweest van de Nederlandse Zionisten Bond.

De kolonisatie van Palestina was gericht op het vruchtbaar maken van het land. Hiervoor had men behoefte aan mensen die bekend waren met moderne landbouwmethodes. Daarom werden de kolonisten voordat ze vertrokken geschoold. Dit gebeurde aanvankelijk door de zogenaamde 'Deventer Vereniging' en in 1934 werd speciaal daarvoor een werkdorp in de Wieringermeer opgericht.

Het Nederlandse volk stond vanaf de stichting in 1948 grotendeels achter de staat Israël. Men had bewondering voor de volharding van het joodse volk, dat na de massamoord van Hitler, opnieuw voor zijn bestaan moest vechten. Men zamelde veel geld in, dat aangewend werd voor de opbouw van het land.

Na de onverwachte overwinning van Israël in 1967 begon men in Nederland steeds meer oog te krijgen voor het lot van de Palestijnen. In 1969 werd het Palestina-comité opgericht.

Na de doeltreffende olie-boycot van de Arabische staten, keerde de Nederlandse opinie zich steeds meer tegen Israël.

In de tentoonstelling worden al deze aspecten belicht.

Joods Historisch Museum, Waaggebouw, Nieuwmarkt 4, Amsterdam, Tel. 020-242209.

Geopend: dinsdag tot en met zaterdag: 10.00 tot 17.00 uur

zon- en feestdagen: 13.00 tot 17.00 uur

Recensies

School en didaktiek

Bob Tadema Sporry, *Brieven uit het oude Egypte, Dagboek van Kydon*. Met medewerking van Prof. dr. P.J. Sijpesteijn, met talrijke foto's in kleur en zwart-wit van Auke A. Tadema, Uitg. Terra, Zutphen 1980, 160 blz., f 37,-.

Er is al lang geen gelegenheid meer geweest via een Nederlandse publikatie kennis te maken met de boeiende wereld die de Egyptische papyri uit de Ptolemeïsche en Romeinse tijd voorschotelen. In mijn eigen boekenkollektie is *Herleefd verleden* van Sizoo het enige Nederlandse boek dat laat zien wat deze vodjes te zeggen hebben over kanten van het leven die wij in de rest van de antieke wereld eenvoudig niet kennen. Bij voorbaat was ik dus al ingenomen met deze publikatie van de onverdroten Bob Tadema Sporry, waarmee ze ook eens het Grieks-Romeinse Egypte binnen haar horizon haalt. Terwille van de eenheid is de tekst georganiseerd als het fiktieve dagboek van de al even kunstmatige Egyptenaar Kydon. De elf hoofdstukken die zijn dagelijkse beslommeringen in de ik-stijl beschrijven, worden stuk voor stuk gevolgd door een reeks papyri in vertaling die 'bewijzen' dat iemand in het Egypte van 300 v.Chr. tot zo 500 n.Chr. dergelijke dingen kon meemaken. Is het een gênante beroepsdeformatie deze vertalingen verreweg het belangwekkendste onderdeel van het boek te vinden?

Het dagboek heeft een te gekunstelde indruk. Situaties en gebeurtenissen rijgen zich aan. De synthetische Egyptenaar Kydon komt in het dagboekprocedé niet werkelijk tot leven. En het historisch geweten protesteert als blijkt dat papyri van de derde eeuw voor Christus worden gebruikt naast die van acht eeuwen later. Wat in principe een aardig idee was, blijkt in het geheel van een boek een zwak concept. De pretentie dat eigenlijk alles nog veel weg heeft van het tegenwoordige Egypte, wordt in de inleiding uitgesproken, maar in het boek niet waargemaakt. Foto's van het hedendaagse Egypte, die dan de bruggen over de millennia zouden moeten slaan, hebben in mijn geest niet de blijde, beoogde herkenning teweeggebracht. Zo'n uitpuilende autobus in Kaïro of kinderen die op een piramide spelen hebben geen relatie met de tekst die spreekt van de persoonlijke en zakelijke problemen van vriend Kydon.

De waarde van dit boek gaat niet veel verder dan het bieden van vertalingen van

vele tientallen papyri, misschien met f 37,- toch wat duur betaald, al heeft de uitgeverij Terra zichtbaar geprobeerd een fraai boek van te maken.

Anton J.L. van Hooff

Martin Schouten: *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30*. Uitgave: Stichting Burgerschapskunde Leiden 1982.

In het voetspoor van de Amerikaanse journalist Studs Terkel met zijn *'Hard Times, an oral history of the Great Depression in America'* heeft de journalist Martin Schouten uit nieuwsgierigheid naar de wereld van zijn vader de jaren dertig in Nederland onderzocht. Naar eigen zeggen ging het hem daarbij om het sappige verhaal. Voor het merendeel van de mensen die aan het woord komen waren de jaren dertig inderdaad hard times. Toch ontbreekt de nuancering niet: Crisis? Niks van gemerkt, is de titel van een aantal bijdragen. Voor de rest bestrijken zijn twee boeken zeer redelijk de voornaamste gebeurtenissen uit de jaren dertig: de nieuwe orde, links in de jaren dertig, het Jordaanoproer, de Spaanse Burgeroorlog, Het Plan van de Arbeid enz.

Wat is nu het praktisch nut van deze uitgaven voor het onderwijs? Door er enige verhalen uit te lichten dan de docent m.i. de leerlingen de belevingswereld van de mensen toen laten ervaren. In onopgesmukte spreektaal zonder moeilijke woorden moet het de leerlingen toch enigszins duidelijk worden hoe b.v. aanhangers van de nieuwe orde dachten of hoe het in de steun lopen ervaren werd.

F.R. Kat

Vakwetenschap

L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte, traditie en vernieuwing* Uitgeverij van Gorcum, Assen 1981 f 32,50.

De Rijks boek over middeleeuwse filosofie is zo compact geschreven en zo rijk aan ideeën dat ieder hoofdstuk een aparte recensie zou verdienen. Het boek in een kort bestek bespreken is de schrijver onrecht aandoen. In het besef dat ik aan dat onrecht schuldig ben, wil ik toch een paar opmerkingen over de inhoud maken.

In zijn eerste hoofdstuk betoogt de auteur dat het niet zinvol is, de typische kenmerken van de middeleeuwen vast te stellen. Er zijn volgens hem geen trekken die de middeleeuwen exclusief onderscheiden van andere periodes. Belangrijker is voor hem de continuïteit en hij maakt deze opvatting elders in het boek ook waar als hij goed op de hoogte blijkt te zijn van den-

kers vóór en na de middeleeuwen: de wijsgeren uit de oudheid natuurlijk, op wie de middeleeuwen voortbouwden, maar ook de zeventiende-eeuwers als Descartes en Bayle.

Moeten we dan de term 'middeleeuwen' maar afschaffen? De Rijk stelt voor, het woord louter te gebruiken als werkeenheden, als omschrijving van de periode die zijn leeropdracht betreft. De grenzen van deze periode zijn min of meer willekeurig gelegd in de jaren 500 en 1500. Dat betekent bijvoorbeeld dat Boëthius zowel in de oudheid als in de middeleeuwen leefde; Luther kreeg zijn opleiding in de middeleeuwen en brak met de katholieke kerk in de nieuwe tijd. Ook typering van de middeleeuwse wijsbegeerte komen dan natuurlijk op losse schroeven te staan: als de periode geen eigen kenmerken heeft, verwacht men die voor de filosofie van die periode ook niet. De auteur behandelt vier typering van de wijsbegeerte en verwerpt deze vervolgens omdat ze geen typologische waarde hebben.

Men kan deze stellingname van de auteur aanvallen, maar hij is in elk geval gedurfd. Het vergt moed om de periode waarover je doceert, volstrekt willekeurig te noemen, om de poten onder je stoel weg te zagen en op de harde bodem van de werkelijkheid plaats te nemen. Ik bewonder de redenering vanwege de messcherpe logica waarmee het irrelevante wordt Weggesneden en vanwege de niets ontziende zuiverheid van het idee.

Het tweede hoofdstuk gaat over wetenschapstheoretische problemen en bevat een discussie van de status van het historische feit. Het is een hoofdstuk dat iedere historicus zou moeten lezen. Iedere geschiedschrijver zou zich de vraag kunnen stellen 'wat is de aard van een geschiedkundig feit' en zou het antwoord bij wijze van verantwoording aan zijn publicatie kunnen laten voorafgaan. Maar deze vraagstelling is niet kenmerkend voor een studie over de middeleeuwse wijsbegeerte in het bijzonder. Het hoofdstuk lijkt voornamelijk in het boek te zijn opgenomen omdat de auteur zich toevallig met de discussie over het onderwerp heeft bezig gehouden. Deze 'toevallige' plaatsing geldt in wisselende mate ook voor de andere hoofdstukken.

Verderop in het boek geeft de auteur een indeling van de middeleeuwse wijsbegeerte en daarmee komt hij op gespannen voet met zijn eigen verwerping van een indeling in periodes en van de 'typische' kenmerken van een tijdperk. Hij bespreekt verder onder meer de scholastische methode, de godsbewijzen van Anselmus tot Ockham (fascinerend!) en de zijnsmetafysica van Thomas van Aquino. Deze hoofd-

stukken bestaan uit nieuw onderzoek; het was althans nieuw bij het verschijnen van de eerste druk van het boek. De redeneringen zijn moeilijk, de uitspraken zijn prikkelend. De titel van het boek suggereert dat het een overzicht van de middeleeuwse wijsbegeerte is, maar in plaats daarvan is het een bundel artikelen, die als belangrijkste samenhang de werkeconomische eenheid van een periode hebben. Dat is wel toepasselijk voor een boek dat de samenhang liever niet in typisch middeleeuwse trekken zoekt.

D.A. Berents

J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht, als protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*.

De Walburg Pers, Zutphen 1980, Prijs f 59,50, ISBN 90 6011.375.6.

Na de biografieën die in het verleden verschenen van de Utrechtse kerkvorsten Jan van Nassau, Jan van Arkel, Frederik van Blankenheim en David van Bourgondië is er nu ook een biografisch geschrift over Philips van Bourgondië. Niet de gebruikelijke biografie, want in het boek wordt de bisschop vooral beschreven als 'protagonist van de renaissance'. Het laatste deel van de titel, 'zijn leven en maecenaat', geeft de tweedeling van de tekst aan: in het eerste gedeelte beschrijft de auteur zijn leven, in het tweede de culturele aspecten ervan. Verder wordt een belangrijk gedeelte van het boek in beslag genomen door een negental bijlagen die vooral de inhoud van Philips' kastelen en huizen betreffen.

Philips was de jongste bastaardzoon van Philips de Goede. Als Bourgondisch edelman diende de jonge Philips zijn familie in de functie van militair en admiraal van de Bourgondische vloot, als hoofd van de hofhouding en als gezant. Toen hij diplomaat was, maakte hij in Italië kennis met de monumenten van het oude Rome en de rijke hofhouding van de paus. Op zijn slot Souburg in Zeeland en later in Wijk bij Duurstede, trachtte hij een dergelijk hof op te bouwen, zij het natuurlijk op kleinere schaal.

Toen hij in 1517 werd aangewezen als bisschop van Utrecht, waar zijn halfbroeder David hem lang geleden was voorgegaan, was dat zowel tegen zijn wil als tegen de wil van de Staten van het Sticht. Volgens de auteur trachtte hij een humaan en vredelievend bewind te voeren, hoewel zijn macht door het keizerlijke bestuur zeer beknot werd. Pogingen om een geschil tussen Zwolle en Kampen op te lossen, werden door de keizer gedwarsboomd en dit leidde tot oorlog en grote economische

schade.

Aan zijn hof speelden de schilder Jan Gossaert en de humanist Geldenhouer een belangrijke rol. Philips was ook betrokken bij opdrachten aan Hiëronimus Bosch en Jacopo de Barbari.

Hij onderhield contacten met de humanisten Paludanus en Erasmus, die Philips zijn maecenas noemde en die enkele geschriften aan hem opdroeg.

De biografieën van Heda en Geldenhouer hebben het leven van Philips beschreven maar ook bijgekleurd en versluierd. Sterk heeft datzelfde leven nauwgezet gereconstrueerd tot een zakelijk verhaal. Onwillekeurig vraagt de lezer zich af, wat het verband is geweest tussen het politieke en het culturele leven van de bisschop. Was hij 'een montere oude heer, die niet naar het onbereikbare gestreefd had, maar het zich op zijn slot Wijk bij Duurstede als man van de wereld en man van smaak zo behaaglijk mogelijk gemaakt had' (Gosses-Post) of was hij de welwillende bestuurder die Sterk in hem ziet? Was het toeval dat vijf jaar na zijn dood de temporaliteit aan de bisschop ontnomen werd of heeft hij daarvoor de weg bereid? Hadden de lofuitingen van de humanistische schrijvers een basis in de realiteit of spraken ze slechts het woord van hem wiens brood zij aten? En wat voor mens was de bisschop? Wellicht heeft de kunsthistoricus Sterk het niet tot zijn taak gerekend om deze vragen te beantwoorden, maar in dit boek is Philips meer een carrière dan een persoonlijkheid.

Dan spreken toch de inventarissen meer tot de beelding. Ieder die het boek leest, kan ik aanraden, met name van deze goed uitgegeven bronnen te genieten.

D.A. Berents

H.A. Diederiks (samensteller), *'Van oproeren en stakingen' Sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850*

Martinus Nijhoff, Den Haag 1981, 264 blz., f 37,50.

Konflikten, mits ver van het eigen bed, genieten de laatste decennia de warme sympathie van historici. Is de vlucht in de verleden opstandigheid een alibi voor politieke passiviteit in de eigen historische werkelijkheid? 'Van oproeren en stakingen' bundelt elf belangrijke publikaties op het gebied van sociale opstandigheid in het verleden. De bundeling komt in de eerste plaats tegemoet aan de tijdschriftenmoetheid. Maar ook voor hen die trouw de tijdschriften uit de wikkels pellen, zijn zulke verzamelbundels nuttig: naast de blijde herkenning wordt het denken over tendenzen gestimuleerd. De verscheiden-

heid aan uitgangspunten en de inhoudelijke kwaliteit van de stukken maken het lezen van 'Van oproeren en stakingen' tot een intellectueel genoegen.

In de inleiding probeert de samensteller een paraplu boven de stukken te houden. De artikelen, die zijn gepubliceerd tussen 1966 en 1979, behelzen bewegingen die toch niet zodanig zijn 'dat de term *politiek* gehanteerd zou kunnen worden' (blz.2). Uitzonderingen zijn dan wel de woelingen van 1848 in een aantal Europese hoofdsteden, die W.L. Langer behandelt in zijn 'The Pattern of Urban Revolution in 1848'. Zijn stuk heeft pregnant een plaats gekregen aan het eind van de bundel omdat in 1848 grosso modo een kritische grens wordt overschreden.

Diederiks konformeert zich in zijn inleiding verder aan het begrip *mobilisering* zoals J.A.A. van Doorn dat ontwikkelt in het eerste opstel. De mobilisering geschiedt vóór 1850 direct, want 'alle participanten aan de oproeren en stakingen waren direct betrokken bij hetgeen ze deden en ze waren direct betrokken bij de oorzaak' (blz.3). Het proces van onteigening van de morele verontwaardiging krijgt zijn beslag in de georganiseerde (= minder spontane) arbeidersbeweging.

De bundel gaat dus over de 'minder gerichte acties' (blz.10). De voorgrens van 1500 wordt gemotiveerd met de 'rode draad' die sindsdien door de Westeuropese geschiedenis loopt in de vorm van 'het toenemen van het aantal functies of taken van de overheid' (blz. 11). Het startpunt lijkt toch meer uit pragmatische overwegingen te zijn gekozen.

Na de inleiding van Diederiks en van Doorns bijdrage over de mobilisering als het universele mechanisme in de historische stroomversnellingen, die stakingen, oproeren en rebellieën vormen, volgen in ruwe chronologische volgorde twee typen studies: die over concrete gevallen en die over fenomenologieën van oproer.

Het eerste type omvat bijvoorbeeld het opstel van Natalie Zemon Davis over de organisatie van de drukkersknechts in het 16de-eeuwse Lyon, Peter Clarks studie over onrust in Kent 1558-1640 en R.M. Dekkers 'Oproeren in Holland, 1600-1795'. Vaak wordt in deze 'case-studies' teruggekoppeld naar theorieën, minstens geven ze generalisaties van het ontmaskerend karakter dat historici zo lief is.

Meer conceptueel is een stuk als dat van Louise A. Tilly, 'The Food Riot as a Form of Political Conflict in France'. Haar gebruik van de term *politiek* staat haaks op dat van Diederiks, die immers een politiek karakter had ontzegd aan de stakingen en oproeren van voor 1848. Zij constateert op grond van waarneming van voedselrellen (1693-1847) dat zij niet

worden bepaald door lange-termijn-bewegingen in de graanprijzen; wel spelen scherpe fluktuaties een rol (blz. 99). Aan het eind van de zeventiende eeuw vallen de graanprijzen in Frankrijk meer en meer samen met die van Parijs, wat beantwoordt aan het proces van nationalisering en politisering van economische problemen (blz. 131).

Van vergelijkbare – wat ik maar noem – fenomenologische optiek is Rudé's stuk 'The "Pre-Industrial" Crowd'.

Heel relevant is zijn opmerking dat de massa te vaak als een onhistorisch, onveranderlijk verschijnsel wordt behandeld (blz. 133). Hij geeft vervolgens vier periodes voor de geschiedenis van de 'crowd' aan: antiek, middeleeuws, 'pre-industrieel' en industrieel met voor elk onderscheiden kenmerken van de massa. De aard van de kenmerken komt niet uit de grondverf; Rudé richt direct zijn kamera op de fase waarin een maatschappij zich snel aanpast aan de industrialisatie, de periode waarvoor hij eigenzinnig de term 'pre-industrieel' wil reserveren. Opnieuw wordt de lezer zich bewust van de – niet onheilzame – spraak- en begripsverwarring onder historici. De welgekozen vermenging van globale stukken en studies van evenementen lokt uit tot nadenken over de status van theorieën in het historisch bedrijf.

De studies van McCord over de zeeliedenstaking van 1815 in Noord-Oost-Engeland en die van Rowe over een vakbond van 1825 in hetzelfde gebied laten de evolutie van een arbeidersbeweging binnen en eencennium zien.

Twee bijdragen besteden dan weer aandacht aan kontinentaal Europa. Reddy laat het 'fritual of spontaneity' (blz. 200) zien in de akties van werkers in de textielindustrie van Rijssel: hun gedragspatronen wortelen nog in de traditionele vormen van volksverzet, de voedselreel en de optocht (in het Zuidnederlands: de stoet). De textielwerkers ervaren arbeid nog niet als een waar (blz. 203). De fabriek is voor hen nog een marktplein waar zij het produkt van hun werk, niet de arbeid zelf, verkopen (blz. 198). De opstanden van de Canuts in de zijde-industrie van Lyon in 1831 en 1834 – het onderwerp van Bezucha – representeren in sommige opzichten al een hogere vorm, hoewel de canuts nog niet fabrieksarbeiders zijn.

De apotheose van de bundel wordt dan geleverd door het revolutionaire toneelstuk dat in 1848 wordt opgevoerd in een aantal Europese hoofdsteden (W. Langer, *The Pattern of Urban Revolution in 1848*); ook hierin zitten trouwens nog veel traditionele elementen.

Het panorama van de onrust tussen 1500 en 1850 is zeer geschikt voor die praktize-

rende historicus die sinds zijn opleiding wat geïsoleerd is geraakt van moderne tendenzen – zonder modieusheid – in de aktuele geschiedwetenschap. '*Van oproeren en stakingen*' brengt hem op effectieve wijze 'op de hoogte'. De leraar-historicus moet van de bundel geen pasklare stukken voor schoolgebruik verwachten: het nivo van de gedachtengang is daarvoor wel te hoog in dit welverzorgde boek.

Anton J.L. van Hooff

Raphael Samuel (ed.), *People's History and Socialist Theory*, History Workshop Series, in Nederland uitgegeven door Van Gennep, Amsterdam 1981, 417 blz., f 35,–

De titel die dit boek heeft meegekregen, zal de gemiddelde leraar-historicus niet direkt doen watertanden, maar de inhoud is aangenamer dan de titel doet vrezen: geen stukken die stijf staan van dogmatisch marxisme, maar een pragmatische toepassing van socialistische opvattingen en belangstellingen. In 49 stukken wordt aan de lezer een uiterst gevarieerd menu voorgezet. De papers zijn – ook al door hun beperkte omvang – goed leesbaar.

Een kaleidoskoop van moderne tendenzen in het geschiedenisbedrijf, wordt de lezer van *People's History* voorgehouden. Het gaat in de stukken over het eigen karakter van *People's History*, over *Local History*, de *Oral Tradition*, de *Peasant*, staat, kapitalisme, volkskultuur, socialistische historiografie, Afrikaanse geschiedenis en geschiedenis van de arbeid. Hoezeer de Britse geschiedschrijving richtinggevend is geweest bij recente ontwikkelingen voel ik bij mijn onvermogen een aantal termen te verdietsen. De papers die onder die rubrieken zijn gerangschikt, geven voldoende informatie om begrijpelijk te zijn zonder de uitgebreidere publikaties, waarvan zij resumé of voorpublicatie zijn.

Binnen de globale opmerkingen die ik kan maken over de vele tientallen stukken, wil ik in ieder geval kwijt dat die typische symbiose van vak-historici met klassebewuste amateurs toch wel typisch Brits is. Nederland mist hiervoor de lange traditie van een 'working-class culture'.

Het stuk van de mijnwerker Dave Douglass '*Worms of the earth: The miners' own story*' komt voort uit een langdurig zelfbewustzijn van de mijnwerkers als kollektivum. Mijnwerkerskinderen krijgen niet Roodkapje te horen, maar het epos van mijnwerkersstakingen. In die zin is de kruisbestuiving tussen amateurs en professionals zoals die in de *History Workshop* plaatsvindt, onnavolgbaar.

De konkrete stukken als die van Douglass en die van Catherine Hall over sexver-

schillen en klassevormig in Birmingham tussen 1780 en 1850, vond ik het interessantst. Minder vermochten mij de disputen over theorie en methodenstrijd te boeien, maar die maken maar een gedeelte van de bundel uit. De meeste stukken gaan over 'echte' geschiedenis, maar dan in een bijzondere optiek. Ook de onderwerpen zijn verrassend van keuze: zo laat Richard Rathbone in zijn bijdrage zien dat slavernij ook in het prekoloniale Afrika voorkwam, maar dat daarmee niet alles is gezegd: verschillende maatschappijvormen ontwikkelen diverse typen van afhankelijkheid.

Behalve voor de historicus die op de lijn van de *History Workshop* zit, lijkt mij het boek ook een aanwinst voor de leraar-historicus die twijfelt of hij de aansluiting nog heeft.

Anton J.L. van Hooff

Lijst van commissies en sectiebesturen

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

Drs. C.G. van der Kooij, *voorzitter*, Schuittendiep 39a, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.

Mevr. Drs. M. Kingmans, *secretaris*, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050-132787.

Drs. R. Kingma, *penningmeester*, Hage Weer 3, 1151 EN Broek in Waterland. Tel. 02903-1517.

J. Engbers, Roest 2 Olland, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138

Drs. F.W.P. Dijkstra, H.W. Mesdagstraat 27a, 9718 HB Groningen. Tel. 050-126184

Drs. F.G.G. Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden. Tel. 04132-64117

Bestuur sectie (2) Mayo/Lbo

P.L. Hendriks, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 KG Landgraaf. Tel. 045-317162.

S.F. Erich, *secretaris*, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum. Tel. 05123-1607.

H. Zwarteveen, Leeuwerikweide 40, 3993 CB Houten. Tel. 03403-1144.

J.P.G. Moerkens, Jan van Galenstraat 13, 3143 KC Maassluis. Tel. 01899-16490.

A. de Haan, Achterstekamp 87, 9502 BH Stadskanaal. Tel. 05990-11124.

F.M. Elkerbout, Citadellaan 59, 5212 VB Den Bosch. Tel. 073-143836.

R. Rollema, 's Gravenzandseweg 46E, 2671 JP Naaldwijk.

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

Drs. H.J.P.M. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08374-15958.

L. Mulder, *secretaris*, Meerkoetmeen 64, 3844 XR Harderwijk. Tel. 03410-16676.

Mevr. Drs. E. Karreman, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht. Tel. 030-514052.

R. Velema, Leyenweg 8, 7958 NG De Wijk (Dr.). Tel. 05224-2317.

J.v.d. Werf, Bouwensstraat 28, 6369 BR Simpelveld. Tel. 045-441239.

Th.F. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

Drs. J. Baalbergen, *correspondent*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207.

J. Beetsma, *universiteiten*, Schoteruiterdyken 2, 8538 XN Bantega (Fr.). Tel. 05145-427.

R. van der Geest, *secretaris*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden. Tel. 071-125325.

Drs. W.J.P. Hermans, *NLO's*, Kasteel-

laan 7, 6651 CC Druten. Tel. 08870-2766.

Drs. L.M.P.G. Smeets, *MO-opleidingen*, Beatrixlaan 24, 9341 EE Doorn. Tel. 03430-14171.

Didaktiekcommissie

Mevr. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.

H. van Duijsen, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam. Tel. 020-799976.

Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424. Postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didaktiekcommissie VGN.

Drs. C.J. van Horzen, Hogenburg 6, 2641 LV Pijnacker. Tel. 01736-3627.

Onderwijsadviescommissie

Drs. H.Th. Lambooy, *voorzitter*, Nes 2A 1741 JZ Schagen. -Tel. 02240-14347.

Drs. H. Nolles, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen. Tel. 02508-1934.

K.G. van Manen, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-1661.

Mevr. Drs. M.I. Röder, Peuleyenlaan 21, 2742 ED Waddinxveen. Tel. 01828-6077.

Coördinatiecommissie Nascholing

Mevr. Drs. C.E.M. Veldhuis-Meester, *voorzitter*, De Mérodelaan 14, 9721 XB Groningen. Tel. 050-256143.

Drs. L.M.P.G. Smeets, *secretaris*, Beatrixlaan 24, 9341 EE Doorn. Tel. 03430-14171.

Drs. G.A.J. Giezeman, Dirk van Voorburglaan 16, 2273 DJ Voorburg. Tel. 070-868123.

Mevr. D.H. Verhagen, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.

Drs. W.A. Kattenberg, Aalsburg 2624, 6602 Wychen. Tel. 08894-14837.

Commissie Volwassenenonderwijs

Mevr. Drs. C.W.M. Schunck, *voorzitter*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp. Tel. 085-649605.

F. Thijssen, *secretaris*, Potgieterstraat 32bis, 3532 VS Utrecht. Tel. 030-948310.

J. Engbers, Roest 2 Olland 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.

D. Mulder, Provincielaan 51, 9642 GW Veendam. Tel. 05987-19639.

Mevr. M. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.

Mevr. A. van Broekhoven, Malvense Erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.

In 200 kaarten en 80 grafieken zijn de huidige inzichten op het gebied van didactiek, geschiedenis en cartografie zodanig verwerkt, dat gesproken mag worden van een optimale visuele presentatie van historische feiten en structuren.

Nieuw! Bosatlas van de wereldgeschiedenis

Bosatlas van de wereldgeschiedenis
ISBN 90 01 12127 6 geb. 64 p. f 38,50

Didactische verantwoording
ISBN 90 01 12129 2 Gratis

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

**Een produkt van de makers
van de Grote en de Kleine
Bosatlas**

- Geschikt voor alle leerjaren van alle vormen van voortgezet onderwijs
- Schitterende visualisatie van de geschiedenis vanaf de prehistorie tot heden
- Veel aandacht voor sociaal-economische, buiten-Europese en twintigste-eeuwse geschiedenis
- Onderlinge vergelijkbaarheid van kaartinformatie door consequente toepassing van uniforme schalen, symbolen en kleuren
- Maximale toegankelijkheid door een uitvoerige inhoudsopgave per periode, land en thema en door een algemene legenda en bladwijzer op het voorschutblad
- Aansluitend bij de gangbare stofkeuze en derhalve als zelfstandige informatiebron bruikbaar naast elke moderne geschiedismethode
- Gratis didactische verantwoording
- Gratis werkbladen met opdrachten in voorbereiding: dit jaar zullen werkbladen verschijnen over de volgende onderwerpen: atlasgebruik, prehistorie, imperialisme, industriële revolutie, dekolonisatie, Koude Oorlog en Midden-Oosten
- Royaal formaat, solide uitvoering, relatief lage prijs

Wolters-Noordhoff Atlasproducties,
Postbus 58, 9700 MB Groningen,
tel. (050) 16 23 62.

Wolters-Noordhoff Atlasproducties